

ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ա. ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 2. — ՅՈՒՆԻՍ — 1860

ԽՕՍԳ

ՄԵՐ ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՈՐԴԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՆԻ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Մեր Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդւոցս Ազգային և Բարոյա
կան Լուսաւորութեան աղբիւրն որն է եղած մեր նախնեաց մէջ և որք
պէտք է լինի մեր արդեացս մէջ .

Շարունակութիւն (*)

Տեսնենք և քննենք նաև մի այլ ևս նոր տեսակ լուս
աւորութիւն , որ ներկայ դարուս մէջ մեզանից շատ
հեռաւոր հակոտնեաց աշխարհներից չու անելով , եկաւ հասաւ
և դտաւ մեզ , որպէս զի մի նոր Լուսաւորութեամբ կամ
մեզ վերածնեցնէ իբրև մի նորածնունդ ազգ և ժողովուրդ , կամ
թէ ըստ օրինակի պապականաց , մեր աշխարհին նժդեհ և
թշուառ որդիքներից յափշտակելով , նրանց ձեռամբ մի կու
սակցութիւն կազմէ իր ազգեցութեան կոչնակն ամելու Հա
յոց կամ Տաճկաստանի մէջ : Մեծ սրտի ցաւով կատենք , որ
մեր նախորդ կարծեցեալ լուսաւորեալներից ոմանք , չենք ի-

(*) Տես թիւ 6 .

մանում ի՞նչ ահապ զօրութենից զրդեալ, ուսումնասիրական եթէ ոչ շահասիրական, ճշմարտասիրական եթէ ոչ փառամոլական, ազատասիրական եթէ ոչ պաշտօնասիրութեան, կամ թէ վերջապէս հոգեոց և մտոց համոզմամբ եթէ ոչ սոսկ արտաքին, (ինչպէս որ ասում են արդեան ժամանակումն,) քաղաքական հանգամանաց պահանջման համար սիրով ընդունեցին այս լուսաւորութիւնը և պատրաստուեցան մեր մէջ տարածելու կարի էփան գնով կամ թէ բոլորովին ձրի:

Այս լուսաւորութիւնն էր Հիւսիսային Ամերիկայի Միաբանեալ Նահանգներումը հաստատուած Աւետարանական Բնկերութենից առաքելական պաշտօնով յուղարկուած քարոզչաց տարածած Լուսաւորութիւնն, որուն ընդհանրապէս Բողոքականութիւն են ասում և որն որ ահագին Ուիկիանտի և Միջերկրական ծովուն ալքներն արհամարհելով, զօլլարներու զօրութեամբ փոքր Ասիոյ երկիրն անցնելով, եկաւ հասաւ մինչև Հայոց աշխարհս: Ժամանակ չանց կացաւ այս Լուսաւորութիւնն եղաւ մի լուսեղէն ամպ և սկսաւ անրնդհատ ամէն ձև և ամէն չափմեծ ու փոքր տեարներու զբոյցներ կարկառի նման տեղալ և սփռել մեր գլխին. հաղիւ մի կամ երկու տարի անց կացաւ, այս կարկառի հատերը մի այնպիսի սքանչելագործ սերմ գառան, որ բուն մեր երկրներից անհամար լուսաւորեալներ բուսուցին և աճեցուցին ամէն կարգ և ամէն աստիճան մարդկանց մէջ, թէ աշխարհականաց և թէ հոգեւորականաց, ինչպէս նաև ուսումնականաց և արհեստաւորաց մէջ. կանայք և աղջկունք անգամ վերածնեցան և լուսաւորեցան և նոր ազգայնութեամբ և բարոյականութեամբ իրանք իրանց և աշխարհըս նոր ճանչցան: Մեր վարժատուները, գրասենեակները, խանութներն ու կրպակները սուրբ գրքի պատմութիւններով, Պիտանի Գիտելեաց Շտեմարաններով, (մի ամագրի անուն է, որ Զմիւռնիայումն էր հրատարակուում), քարոզական տեարակներով, մի աղջկայ, մի աղայի, մի գերուոյ և այլ չենք իմանում, ինչ սքանչելագործ դարձերու վիպական գրքոյներով լքուեցան: բայց աւելի զարմանալին և միանգամայն ծիծաղելին, Լուտերական, Կալվինական, Երիցական, Աւետարա-

նական , Զուխիկեան և այլ անհամար նոր մարգարէներու
 և նոր առաքեալներու քրիստոնէական վարդապետութեան զոր-
 քոյկներն էին, որոնք մինչև սրա և նրա զրպանումը գտնուում
 էին այստեղ և այնտեղ ժողովելու և վիճաբանելու համար :
 Անց կացաւ մի քանի տարի և իբր թէ լուսաւորուեցանք . վասն
 զի սորվեցանք Անդդիերէն լեզուն երեք ամսուան մէջ , ինչ-
 պէս Լուսերն ինքն էր սորված Եբրայեցերէնը , աստղաբաշ-
 խութիւն մի կամ երկու շաբաթուան մէջ , ամբողջ ուսա-
 նողական գիտութիւնքը մի տարուան մէջ , իսկ տիեզերական
 և եկեղեցական պատմութիւնը հանդերձ բնական գիտութենով
 և պատմութենով մի, կամ շատ շատ երկու տարուան մէջ . ինչ
 ենք ասում , ամէն օր ամէն գիտութիւն կատարեալպէս ամենա-
 հեշտ եղանակաւ սովորում էինք և կարի քաջ սովորեցանք , այն-
 պէս , որ մեր այս Լուսաւորութեան քարոզիչները զարմանալով
 և սքանչանալով մեր հանձարոյն հեշտ ըմբռման վրայ , իրանց
 օրագիրներումը մեզ Հայոց աշխարհիս որդուցս այնչափ գովա-
 բանեցին , որ մինչև երկինք թռուցին՝ մի ամսուան մէջ ե-
 բեռուն հազար էր իրանց եղբարց թիւը , մի տարուան մէջ հա-
 ղիւր հազարի հասաւ և ըստ իրանց այնպէս էին հաշուում , թէ
 տասը տարուան մէջ բոլոր Հայոց աշխարհին որդիքը հոգեո-
 բական և աշխարհական , որովհետեւ արդէն կիսով չափ բոլոր
 քական են , կատարեալպէս բողոքական կլինին և թէ նրանց ձեռամբ
 ամբողջ Ասիան մի դարումը սուրբ զիբքը կընդունի նախ ի փառս
 Յիսուսի Քրիստոսի և յետոյ ի զարմացումն և ի խայտառակումն
 Հռովմայ Պապին : Բայց յանկարծ այս յառաջադիմութիւնը
 կանգ առաւ , այն ամենամեծ տիեզերութիւնը հանդիպեցաւ
 մի անհնարին ընդդիմակալութեան . վասն զի սրանք մինչև այս
 ժամանակը տակաւին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վրայ չէին
 յարձակել և իրանց անհեթեթ և անտեղի դատողութեանց
 և քննադատութեանց հետեանքները ժողովրդեան մտաւորական
 փորձաքարին չէր դիպել տակաւին և իրանք արտաքուստ , կամ
 թէ մեզ չխորնեցնելու համար , մեր եկեղեցին և մեր արարո-
 ղութիւնները յարգում և պատուում էին ինչպէս նաեւ իրանց
 հաղորդակցութիւնն անպակաս էին անում մեր ազգայնոց
 հետ . սակայն չենք իմանում , յանկարծ ինչպէ՞ս լսեալքերն

լով զարթեցանք և զգայինք, որ մեր սոսները ջրումն են. տեսանք, քննեցինք, որ մեր հակոտնեայք փոխանակ մեր լուսաւորիչքը լինելու, անլի և անհամ կերպով մեր բուն կործանիչքն լինելու եկել են. վասն զի սրանք թէպէտե իրանք իրանց իբրև Մաքիալեկական և Ժէզուիթական քաղաքադէտ չէին ձեւացնում և նրանց քաղաքականութիւնը չէին գործածում, բայց ապատօրէն մեր սուրբ հարց ժողովները, մեր եկեղեցւոյ վարդապետութիւններն ու արարողութիւնները և ինչ որ վերջապէս առաքեալներից, լուսաւորիչներից, հայրապետներից աւանդած և սորվեցրած կան մեզ, որոնց համար ամէն երկրաւոր փառք և պարծանք զոհել ենք, արիւն թափելով, հայրենիքից տարազիր լինելով, սիրեկաններից բաժնուելով և որոնց անունները թէ մեզ ի՞նչ աստիճան սուրբ են, մեր շինած եկեղեցիները, վանքերը, վարժատունները, հիւանդանոցները և այլ հազար ու մէկ նուիրական տեղերը վկայ են. մի խօսքով նրանց չարչարանքներովը և տառապանքներովը քրիստոնէութիւն, նրանց հոգւոյ շնորհքովը և մտաց ձիրքովը, ազգայնութիւն և բարոյականութիւն և նրանց հակայական հանձարովը զրականութիւն և լուսաւորութիւն իրա բուն նշանակութեամբը ունեցել ենք, սրանց կամքն է եղել և կամք է մինչև ցայսօր, որ մի քանի տարուան մէջ իրանց դահլիճումը քարոզած Լուսաւորութենից կամ թէ իրանց տղայական գրուածներից համոզուելով, վաշցներք, կործաններք և մոռանանք, չենք իմանում, ինչո՞ւ համար, ի՞նչ պատճառաւ և ի՞նչ նպատակաւ, և ընդունենք իրանց ճշմարտութեանց ճշմարտութիւնը, ինչպէս իրանց ապրանքները գնում ենք, մեզ կործանելու համար: Եւ այս բաներս ի՞նչ միջոցով էին անում, ոչ ուրիշ, բայց միայն մեր աչաց առաջը դնելով մի սուրբ գիրք, որոյ թարգմանիչը, տպագրիչը, վաւերացուցիչը, հրատարակիչը մինչև կալմարան անգամ իրանք են եղել և մինչև այն ժամանակը մեզ բողբոլուն անձանօթ մի աղճատած և նորահար լեզուաւ, որոյ հեղինակը իրանք են եղել և որն որ ըստ իրանց պէտք էր, որ մեզ զիւրահասկանալի լինէր, բայց սրա հակառակն եղաւ: Մեր ժողովրդեան անուսումնութիւնն ու անընթերցասիրութիւնը սոյն այս ժամանակուան մէջ մի փոքր պէտք եկաւ. վասն

զի ո՞վ պիտի կարգար և լոյս պիտի տեսնէր այն անթիւ և անհամար զրբերից. ուստի ամէն սուէն և ամէն կրպակ զիջուցան այս քարոզադրբերն ու օրագիրները և այնպէս համարուեցան, իբրեւ թէ սրանք սպիտակ և անպիտան թղթեր լինին: Բայց երբ յանկարծ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք վէր կացան և սկսան եկեղեցիներումը և վարժարաններումը ծանուցում կարգալ և պատուիրանքներ սալ զգուշացնելու համար մեզ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյս որդւոց այս նոր լուսաւորիչներից, որոնց քարոզութիւնը մեր ազգային սովորական եղած վարուց և բարուց բոլորովին հակառակ լինելով, մեր արմատացած համոզմանց, մէջ և ընդհանրացած կարծեաց մէջ տարակոյս և վարանումն ցանել էր, հետեւաբար այս կարծեաց և համոզմանց տարբերութենից ծագեցաւ մեր մէջ մի վիճարանութիւն, որն որ հեռզհեռէ զօրանալով եղաւ մի իրար հալածում. տեսանք այն ժամանակը հօր և որդւոյ միմեանցից բաժանուիլը, եղբայրն եղբօրը, չճանաչելը, ընտանեաց և ազգականաց միմեանց հեռ խռովելը: Մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեաներից ոմանք նշմարեցին այն ժամանակը և քարոզելին ասելով, թէ ահա սուտ մարգարէներ և սուտ առաքեալներ ըստ ասելոյն Յիսուսի Քրիստոսի եկել են նոր աշխարհից հին աշխարհս, հուր և սուր բերելով, եղբօրն եղբօրից, հայրն որդւոց են բաժանում, ասելութիւն, խռովութիւն սերմանելով նրանց մէջ:

Այս էր հեշտ և ուղիւ գատողութիւն էր մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեից կողմից բաց այս միայն ասելով և քարոզելով բանը չէր վերջանալ, պարտական էին նրանք իբրեւ բուն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ օրինաւոր պաշտօնեայ յիշէին մեր սուրբ հայրերին և հետեւէին մեր սուրբ Թարգմանչաց օրինակին և Խորենացիներու, Եղիշէներու նման վարդապետներ, ՂԼոնդներու և Յովսէփներու նման քահանայներ յառաջ բերէին, որպէս զի խրատուած և փորձուած պապական քարոզիչներուն մեր զիսին բերած հաւուածներից, և յիշելով նաեւ Յիսուսի Քրիստոսի այն ամենաովսեմ խօսքը որ ասում է. «Արթուն կացէք զի ոչգիտէք, յիշում ժամու. Տէր ձեր զայ» (*):

(*) Մատթ. ԻԳ. 42.

Եւ դուք եղերսէք պատրաստք զի յորում ժամու ոչ կարծիցէք, զայ որդի մարդոյ, (*) : Եւ ըստ այնմ մեզ իրանց հօտին և ժողովրդեան, մեր լեզուն քաջ սորվեցնէին և ճանաչացնէին թէ որոնց ձեռամբ ընդունած ենք և որոնց աշխատութեամբ սոյն անթիւ դրեալը թարգմանուել և շարադրուել են, և թէ մենք, առ մեզ և առ մեր ծնողքն ինչ պարտքեր ունինք կատարելու և թէ մեր ընտանիքն ինչ է և ազգն ինչ է և Եկեղեցին որուն նուիրած է, ո՞վ է հաստատել, մարդիկ եթէ ոչ Աստուած, ճանաչացնէին, հասկացնէին մեզ, թէ հաւատք, յոյս և սէրը Աստուածային սուրբեր են և ոչ մարդկային, և թէ այս նոր Լուսաւորութիւնը շատ աւելի պարզ, շատ աւելի որոշ և շատ աւելի պայծառ կերպով մեր նախնիք ճանաչել, հաւատացել և ընդունել են մեզ համար, ոչ թէ սրանց պէս իրանց նման մարդիկներից, այլ բուն իսկ նոյն հաւատք, նոյն լոյսը նոյն սէրը, նոյն յոյսը, նոյն հոգին, նոյն կեանքը երկրիս վրայ, երկնից իր հետ բերող Յիսուս Քրիստոսէն և իր առաքեալներից Թադէոսից և Բարթոլղիմէոսից և նրանց աշակերտ Գրիգոր Լուսաւորչից և հետեւաբար մեր սուրբ հայրերից : Եւ թէ այն Լուսաւորութիւնն է, որ տասն և իննը դարուց հետէ սերմանուել, աճել, զարգացել և փառաւորուել է այնպիսի երևելի մարդկանց նահատակութեամբ և հանճարեղ անձանց աշխատութեամբ, որոնց անունը և հոգին մեզ համար սուրբ և յարգելին, որոնց նշխարները իրիւր սուրբ մասունք կյարգենք, կպատուենք, վերջապէս ասել կամենում ենք, թէ փոխանակ օտարաց լուսաւորութեան հետամուտ լինելու, փոխանակ սնտիառ և դատարկ ուսմանց և զխտութեանց մէջ մեր լուսաւորութիւնը վնասելու և փոխանակ մեր երեսպագք չնչին թութականման դատաւարութեամբ սնուցանելու նրանց Գաղղիերէն, Անգղիերէն կամ Յունարէն և Վրացիերէն և այլ լեզուաց բառեր, խօսքեր կտորատել տալու, ազգային և բարոյական ամուր և ուղիղ լուսաւորութեամբ թէ բանիւ և թէ գործով իրանք կամ պատրաստ էին այսպիսի անախակալ կրօնական յարձակմանց դէմ դնելու կամ թէ որ և իցէ Արեւմտեան փշած քամուց չխռովելու և նրա խնդ ու խեղար փչման խաղաղիկ դառ-

(*) Գ. Լ. Ժ. 40.

նապու օղին մէջ իբրեւ մի չոր տերեւ կամ մի թեթեւ նիւթ և ոչ
 թէ հալածանք , արսորանք յարուցանելով այս նոր լուսաւո-
 րեալներն իրանց համոզման մէջ , եթէ երերուն էին
 հաստատել և սյգ բանադրանքներն ու հալածանքները
 բանի տակ չդնել և արհամարհնել տալ նրանց , ինչպէս որ
 նոյն իսկ այսպէս եղաւ : Մեր Հայաստանեայց Ազգայնական
 պաշտօնէից պատուիրանքները մտիկ առնին , նրանք որոնք ա-
 մենեկն նոր կրօնից պէտք չունէին . վասն զի իրանց վիճակն
 ու աստիճանը պահանջում էին իրանցից իրանց քաղաքական
 պատիւը պահել և հոգւոյ համոզումը թաղցնել : Աստի-
 մնաց ապին անդին այն հարիւրաւոր հազարաւոր եղբայրնե-
 րից երկու կամ երեք հազարի չափ խեղճ և ողորմելի ան-
 ձինք , որոնք զրեթէ ուտելու հացի կարօտ , քաղցած և սո-
 ված մի ապրուստ ճրագով էին փնտռաւում , սրանք յուսա-
 լով որ այս քրիստոնեայ առաքեալներն իբրեւ բուն մարդա-
 սէր և բարեւէր անձինք իրանց կրած հալածանաց փոխարէն
 առատ վարձատրութիւն կանեն , պինդ մնացին իրանց փո-
 խառու կրօնին մէջ , հալածանքը սաստկացաւ , սկսանք փո-
 դոցներում և հրապարակներումը ծեծուիլ և փետուիլ , իրար
 բնակարանները քարկոծել . բայց երբ մեր հալածանաց
 չափն անցկացաւ և երբ քաղցրաբան ու համոզական լեզուաւ
 քարոզներու տեղ բռնաբարական միջոցներ ձեռք առանք ,
 խեղճ զխմեցին Անգղիոյ դեսպանին պաշտպանութեան ա-
 պաստան լինելու , ինչպէս սկզբանէ անախ մտադիր էին մի այն-
 պիսի կերպով վարուել , որ մեր կողմից հալածուելով վերջապէս
 իրաւունք ունենան զխմելու Եւրոպական տէրութեանց , ուստի-
 իրանց դիտման համաձայն բանն ինքնիրան կատարուեցու :
 Անգղիոյ և Բողոքական տէրութեանց դեսպանները , Գաղղիոյ
 և Պապական տէրութեանց օրինակին հետեւելով զրկեցին մեր
 նոր լուսաւորեալ աւետարանականները իրանց զրկին մէջ և Օս-
 մանեան Տէրութեան իբրեւ մի նոր աղդ կամ նոր եկեղեցի ճա-
 նաչել առնին : Բարձրագոյն դուռը խեղճ հաճեցաւ այս բա-
 նին ուրօխանալով , որ Հայոց ազգը երեք է բաժանուում ըստ
 Մաքիաւելի , որուն պատուիրանքներն այն ժամանակ մի քա-
 նի լուսաւորեալ քաղաքագէտ , չենք խնայում ինչ նպատակաւ

նրա ականջումը հարում էին առանց մտածելու որ այս բաժանումը աւելի վտանգաւոր էր լինում իրան ըստինքեան : Եւրոպական աշուժեանց ձայները բարձրացնելով՝ ճանաչեց Բողոքատանդ ազգի պատրիարկ պարզ աշխարհականներից մէկին : Եւ այսպէս մենք Հայոց աշխարհիս որդիքս ունեցանք մեզանից յառաջ եկած երկու իրարից վտանգաւոր թշնամիներ մեզ իրանց կամաց համաձայն՝ ըստ ազգեցութեան իրանց պաշտպանող Տէրութեանց՝ լուսաւորութիւն քարոզող, այսինքն՝ մինը Պապական և միւսը Բողոքական կուսակցութիւնը պահպանելու և մշտնջենաւոր երկպառակութեան խմորը մեր միջից անսպասկապ անելու :

Բայց այս վերջին ժամանակներս փառք վերին Նախախնամութեանը, երեսն ելաւ, որ Պապականաց և Բողոքականաց աշխարհս լուսաւորելու փառամարտութեան յառաջ տանելու միջոցներու մէջ կարի մեծ տարբերութիւններ կան ինչպէս նաև իրանց դիտաւորութեանց մէջ . Բողոքականին գէնքն է փողը՝ ճշմարտութեան, ազատութեան, արդարութեան, քրննութեան մեծամեծ և փառաւոր անուններով զարդարուած . իսկ Պապականին գէնքը, բանասիրութիւնք, քափաութիւնք, յանուն Աստուծոյ, Յիսուսի Քրիստոսի, Պետրոսի և Պողոսի առաքելոց, առաքելական և ուղղափառ քրիստոնէութեան : Ուստի ինչպէս որ Պապական Հայոց, նոյնպէս և Բողոքական Հայոց եղաւ : Բողոքական ազգերը իրանց վարձկան առաքելոց ձեռամբ իրանց այս նոր մուրացկան հաւատացելոց պարտաւորեցան փող հասցնել ապրելու համար, նրանց համար մի վիճակ, մի ապրուստ խորհելով . դիւրին եղաւ այս իրանց համար . վասն զի գրքերու անձրևներ և փոթորիկներ շինելու և սպարաստելու համար իրանց անհամար թարգմանիչ, սրբագրիչ, տպագրիչ, կազմարար, զրափաճառ, զրքածաւալ և տետրաբաշխ պէտք եկան . այս այլևայլ արհեստներից կազմուեցաւ մի ժողովուրդ, այս ժողովուրդեան պէտք եկան նաև մի քանի վարձկան քարոզիչներ և սրանք ևս նշանակուեցան . հարկ եղաւ մի ժողովատեղի ունենալ . ժողովատեղին իր ժամկոչովը և պահպանովը Հայոց թաղերումը հաստատուեցաւ . մնաց մի ուսումնարան, ժամանակ չանց կա-

ցաւ և այս ևս հաստատուեցաւ, որուն մէջ աստուածաբանութեան և առաքելութեան դասատուններ կարգուեցան և որովհետեւ այս արհեստաւորաց որդիքը և այլ որսալու պատանիներն ամէնքն աստուածաբան և առաքեալ չէին կարող լինիլ, ուստի մաթեմատիկեան և արհեստական ուսմանց վրայ աւելցնել պէտք եղաւ հիւսնութիւն, թիթեղագործութիւն և այլ արհեստներ, որոնք շուտով ի գործ դրուեցան և ուսումնարանն եղաւ աստուածաբանական, առաքելական, մաթեմատիկական, և արհեստական: Այսպէս Բողոքական Հայ ժողովուրդեան տասին մինը առաքեալ, ընինն մինը թարգմանիչ, ութին մինը զբաղաւառ, եօթին մինը արհեստաւոր, վեցին մինը մի բան դառան և միւսներն ևս ըստ կարգի, Պատկանաց նման, որոնց իւրաքանչիւր ընտանիքը մի յերկու կամ երեքն երեք կրօնաւոր ազգական ունին, իւրաքանչիւր հայր մի քահանայացու որդի և մի մայրպետացու աղջիկ ունի կամ պէտք է անպատճառ ուշ կամ կանուխ ունենայ: Այսպէս, ուշիմ ընթերցող, յանուն լուսաւորութեան հաստատուեցաւ մեզանից Տաճկաստանումը այլ ևս մի ժողովուրդ բոլորովն օտարաց քաղաքականութեան գործին դառնալու համար և ամենևին ամենափոքր օգուտը չունենալուց յետոյ մեր ազգայնութեան և բարոյականութեան մեծամեծ արգելք եղաւ և լինում է մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեանը, բայց այս վերջին ժամանակներումս դարձեալ վերին Նախախնամութեան շնորհօքը թաղուն և քողարկեալ իրերը յայտնուեցան, դիմաւաւոր գէմքերը իրանց բուն մերկ երեսներն ակամայ ցոյց տուին և այս եղաւ երբ Բողոքականաց մէջ իրանց ապրուստին աղբիւրը ցամաքեցաւ, այլևայլ հանդամանաց զօրութեամբ ուրիշ դրամական աղբիւրներ բացուելով նուազեցաւ նրանց արմատը, որոնցից չաւականանալով, մեր մոլորեալ եղբարքն եկան նորէն իրանց հայրենական եկեղեցւոյն ծոցը և հարապատ որդի եղան և մեզ օրինաւոր անդամ բայց զանուեցան և ումանք, մանաւանդ Պատկականաց մէջ, որոնք զգուշեցնել իրանց հոգևորականաց բռնակալութենից և ապօրինաւոր յորդորանքներից և պատուիրանքներից և այլ որ և իցէ նենգութիւններից, որոնց զլուսւորն է իրանց սատանայ լինելու

ազատութիւնը և ժողովրդեան հրեշտակ լինելու պարտականութիւնը, իրանք իրանց անկրօն, անտարբեր և անզգայ անելով ամէն ազգային և բարոյական զգածմունքներից և քաղաքական և ընկերական վարուց և բարուց ազատ կացուցանելով, եղան լրտես, դաւաճան, ազգաքանդ և ինչ որ այս մոլութենից հետևում են և սրանք այսպէս եղան և լինում են մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան բուն ակունքը չճանաչելու համար :

Պապական լուսաւորութեան մեր ազգայնութեան և բարոյականութեան տուած վնասն ու օգուտը զուգակշռեցինք, տեսանք և ճանաչեցինք, թէ ի՞նչ պայմանաւ և ի՞նչ նպատակաւ այս լուսաւորութիւնը մեզ առատօրէն բաշխում էին և բաշխում են տակաւին նոյն իսկ Պապականք : Իբրըր, անցքերը, դէպքերը և դարերը մեզ սորվեցրին և իմացրին, որ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նախնի և արդի պաշտօնէից սատարի ընդդիմակալութիւնը այս Պապական լուսաւորութեան համար, հոգևոց ձշմարիտ ազատասիրութեան ներքին ազդեցութենիցն է եղել, որոյ համար անողորմաբար թէ մեզանից շատերից՝ մանաւանդ կարծեցեալ լուսաւորեալներից և թէ օտարականներից իբրև տգէտ, մոլի, ուսումնատեսաց և խաւարասէր ամբաստանուեցան : Փափաքելի էր մեզ դիտեալ, թէ արդեօք ի՞նչպէս կմեկնէին և կլուծէին մեր արգեան այլեայլ կարծիքով և համոզմամբ ուսումնականք, եթէ մեր եկեղեցու նախնի և արդի պաշտօնեայք Յունական և Պապական եկեղեցեաց պաշտօնէից հրաւերներիցը հրապուրելով, մեր Յիսուսի Քրիստոսի սուրբ, պարզ և ազատ եկեղեցին յանձնէին Յունական կամ Պապական հոգևոր ոստիկանութեան, մանաւանդ ԺՆ. ԺԷ. ԺԸ. դարերումը, որ մենք Հայոց աշխարհիս որդիքս նշանաւոր և երևելի սարկութեան, պանդխտութեան և անտէրութեան մէջ ընկղմում էինք և մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք անուսումնականութեան և անքաղաքագիտութեան : Միթէ դարմանալի կլինէր, եթէ մեր Կաթողիկոսը, Պատրիարքը և Առաջնորդը ամէնքն ի միասին վերջապէս իրանց անտանելի վեճակից յուսահատելով ապուշ կըրթուելով Պապական շողջողուն լուսաւորութենից, ազգովին

ընդունած լինէին Պապականութիւնը, իրանց քաղաքական և բարոյական վիճակին մի դարման համարելով: Ոչ բնաւ . մենք կարծում ենք, որ մեր Հայաստանեայց բարձրաստիճան պաշտօնեայք կարի քաջ գուշակում էին, թէ կարի վատթար և չարաչար հետեւանք կունենար մի այսպիսի ձեռնարկութիւն և այնուհետև Հայոց աշխարհս և Հայաստանեայց Եկեղեցին երկրիս երեսի վրայ և ոչ մի որդի ունենալուց յետոյ՝ նրանց անունն անգամ գրեանց միջից կջնջուէր . իսկ մեր աւանդութիւնները, պատմութիւնները, սովորութիւնները բոլորովին կանհետանային, Հայկական գրականութիւնը կլինէր թուիչ աստեղաց նման, որոնց ոչ ելքն, ոչ մուտքն և ոչ շաւիղն անգամ կարելի կլինէր նշմարել: Մի Մխիթար Սեբաստացի չէր ծնիլ այն ժամանակ . վասն զի նա հերեպիկոս կլինէր այն ժամանակ ինչպէս իր ժամանակումը շատ անգամ կարծուեցաւ բուն իսկ իր Պապականներից:

Թող հազար փառք տան Պապականք Մխիթար Սեբաստացւոյն, որ իրաւի իրանց լուսաւորիչն եղաւ, իբր թէ իրանց ճգգային և բարոյական լուսաւորութեան ճաշակը տալով . բայց եթէ նոյն իսկ Պապականք նոյն լուսաւորութիւնը մեզ Հայոց աշխարհիս որդւոցս համար ևս եղաւ ասելով, կը պարծենան և կյանդդնին Մխիթար Սեբաստացւոյն և իր աշակերտացը մեր Սուրբ Սահակայ և Մեսրոպայ և նրանց աշակերտաց կարդումը դասել, չարաչար կսխալին . վասն զի քաջ գիտենք, որ որչափ Մխիթար և իր արքանեաւիները զբոքերով և խօսքերով Պապականութիւն էին քարոզում Հայոց աշխարհիս որդւոց, նոյնչափ Լատիններէն ճառերով Պրուպանդայումը Կարդինալաց և Կարդինալապետաց հազար ու մէկ վարպետ և ճարտար ճոռումաբանութեամբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն ծանօթացնում էին, նրա երեսի վրայ Պապական քող ձգելով:

Սոյն այս մեր դատողութիւնը կարող ենք նաև մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն ներկայ դարուս պաշտօնէից վերաբերել, եթէ ոչ բոլորովին ինչան շնորհապարտութեան, գէթ նպաստամատոյց լինելու իրանց ընդդիմակալութեանը Բողբաշկան լուսաւորութեան մասին . չէ կամք մեզ լռիկ, մնջիկ անց

կենալ նաև այս Բողոքական նոր լուսաւորութեան մեր ազգայնութեան և բարոյականութեան վրայ յարուցած փնասուց վրայից և չկշռադատել այն չարեաց և աղէտից փնասներն ու օգուտները, որոնց հարուածոց մէջ տակաւին տատանում է մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ակունքը: Պատկանութիւնը դարերով աշխատելուց և ոչինչ չկարողանալուց յետոյ անել Արևելեան եկեղեցեաց՝ գրգռեց իրա դէմ մըրջելու նոյն գործակցութեամբ իրա նախանձընդդէմ Բողոքականութիւնը, որն որ ամէն կողմից Եւրոպական ապրանքներու նման նաւերով մեր Ասիականացս վրայ յարձակուելով, մեր մէջ սփռուեցան և սկսան մի նոր տեսակ կրօնական վաճառականութիւն բանալ մեր մէջ և թնդանօթներու օգնականութեամբ իրանց կրօնական նորահար շաղկապութիւնը իբրև զուտ և ողջ ոսկի մեր մէջ անց կայնել: փողը և ուժը գործադրել տուաւ: Նրա օրինակին հետեւեցաւ Յունական լուսաւորութիւնը և նա սկսաւ հնարիմաց միջոցաւ այս ասպարիպի մէջ մրցել և կարելի է ասել, թէ ամէնից զօրաւոր փրթաւ նա: Պատական, Բողոքական և Յունական լուսաւորութեանց զօրաւոր պաշտպանք սկսան մեզ գլխից, ձեռքերից և ոտքերից աստ և անդ քաշքշել և ճանաչեցին, որ մենք երկայն ժամանակից հետէ ի քուն էինք՝ մեր յոյսը միայն Աստուծոյ նախախնամութեան վրայ դնելով կամ թէ Մահմետական Ասիականաց նման կարծում էինք, որ մեր բազդը աներևոյթ ձեռքով և տներեւոյթ դարերով մեր ճակտին վրայ գրուած է: Ունտի անդործօն ու օրական զգուշութիւն անելու անգամ դանդաղ էինք, ուր մնաց դարեկանը: Քաջ իմանալով, այս մեր կարծեցեալ խաչապաշտք մեզ միայնալիս թըմբիր խմեցուցին, որ երբ վերջապէս մեր եկեղեցու յատուկ լուսովը զարթեցանք, տեսանք, որ այս երեք խաչապաշտներից մինը մեր գլուխը այնպէս ճարտար և վարպետ կերպով զրաւել է, որ ոչ մտածելու և ոչ խօսելու ազատութիւն տալուց յետոյ՝ շունչ առնել տալն անգամ չափով է թող տալի: միւսը մեր ձեռքերն է կապել, որպէս զի ոչ շարժել և ոչ գործել կարող լինինք և եթէ աջ ձեռքը գործ տեսնելու լինի, ձախը արգիլէ, ձախը անելու լինի, աջը խոչընդոտ լինի, իսկ վերջինը

մեր ոտքերից փաթաթուելով՝ սոյնպէս ճարտարութեամբ է կաշկանդել, որ քայլել չկարողանալով՝ գետնի վրայ տապալինք, մեր կապկրպած ձեռքերը վիրաւորուին և մեր զրաւուած դըլուխը ջախջախուի: Արջապէս, կարծես թէ, այս երրորդին դիտաւորութիւնը այն լինի, որ մեր քայլին նրա համար արգելք է լինում, որ մեր ձեռաց ցոյց տուած տեղը չդնայ և մեր գլխին հետեւելով, նոյն ընթացքով չընթանայ:

Մի խօսքով, ուշիմ ընթերցող, եթէ արդեան ժամանակումս Մահմետական բռնակալութենից ազատեցանք, հանդիպեցանք Եւրոպիոյ արեւմտեան, հարաւային և հիւսիսային կրօնական լուսաւորութեանց յարուցած փոթորկին, որն որ, քաջ գիտենան, շատ աւելի վտանգաւոր և շատ աւելի վնասակար է Մահմետականաց բռնութենից մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան համար:

Ահաւասիկ ինչո՞ւ համար թէպէտեւ այս այլեայլ կրօնական լուսաւորութեանց վրայ յանկարծ Արեւմտեան Եւրոպիոյ քաղաքական լուսաւորութիւնը վրայ հասաւ և նրանց մեր մէջ արած յառաջադիմութեան ընթացքին մի ամենամեծ արդեւք եղաւ, բայց մի ամուր և տոկուն պարիսպ լինելու մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեանը կարիօտար և տկար էր և չէր կարող նրանց մեր ձեռքից յափըշտակած կողոպուտը դիւրաւ խլել. վասն զի այս Արեւմտեան քաղաքական լուսաւորութիւնն ևս Եւրոպիոյ բանաստեղծական, վարանդական, ընտրողական և այլ կարծեաց՝ սահմանադրական, հասարակապետական և ռամկավարական սկզբանց խառնուրդն էր, որն որ մեր Հայոց աշխարհիս որդւոյ քարոզուցաւ և ծանուցուեցաւ. այլեայլ ուսումնականաց ջանիւք: Այս նորանոր լուսաւորութիւնը մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք ամենեւին չընդունեցին և տակաւին չեն ընդունում երկու գլխաւոր պատճառաւ. նախ՝ որովհետեւ նրա մէջ մի նուիրական հաստատութիւն չեն տեսնում, երկրորդ՝ այս լուսաւորութիւնն իրա հետ նաեւ իր մոլութիւնները ունենալու համար, որոնք բնաւ մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեանը ոչ մի կերպով չեն կարող յարմարիլ: Այս լուսաւորութեամբ սնուած և կրթուած անձանց վրայ զեզխութիւն,

բարեկեցութիւն , շուպլութիւն , ետականութիւն , դանդաղութիւն և այլ նորանոր և օտարոտի մոյլութիւններ երևում էին , որոնք վերջապէս մեր մեծին և փոքրին մէջ տարածելով , տալաւ առ տակաւ այս վերջին ժամանակներումն երկու կարգ մարդիկ յառաջ բերին մեր մէջ թէ հոգեւորական և թէ աշխարհական , երկուսն ևս վնասակար և վտանգաւոր . առաջինք , որոնք ներկայ դարուս հետ ծերացել էին , աջօք տեսել և ականջօք լսել նոյն այս արդեան ժամանակումն եղած յեղափոխութիւններն , որոնք զրեթէ ամէն տասը տարին մի անգամ կրկնուեցան և նորոգուեցան և կարի մեծ ազդեցութիւն արին մինչև մեր Հայոց աշխարհին որդւոց վարուց և բարուց վարայ , յուսահատելով մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ականց բղխման վրայ , Մահմետականաց պէս սկսան անդ և աստ ասել , թէ այսուհետև մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս բանը պրծել է . վասն զի ծնել , աճել , զարգացել , պայծառացել ենք , ապա տկարացանք , ծերացանք , հիւանդացանք և այժմ հոգեվարք՝ այսօր կամ էգուց պէտք է մեռնինք :

Այս կարգ մարդիկը իրանց դողդոջուն և հիւանդոտ կենաց ընթացքին էին նմանեցնում մեր վիճակը . վասն զի իրանք ծերանալով անկարող էին մի դարման անել մեզ , նրա համար կարծում էին , որ իրանք վախճանելով՝ Հայոց աշխարհիս որդիքն ևս կվախճանին և իրանց կատարածին կհասնին :

Ի՞նչ ասենք մի այսպիսի գաղափարի , որնոր երկայն ժամանակ քարոզուեցաւ մեր Հայոց աշխարհին որդւոց մէջ և քարոզուում է տակաւին երևելի և նշանաւոր ինքնակալ ազգայեաներից և կրօնապետներից :

Իսկ երկրորդ կարգ մարդիկը , Սեղանից յետոյ թէ կուգէ ջրհեղեղ էլ լինի . , , առաճն իրանց սկզբունք դնելով և իրանց վիճակը հեշտ և կարող բարեկեցութեան մէջ գտնելով՝ կամ թէ իրանց առաջը մի ընդարձակ ասպարէզ բացուած տեսնելով կամ բացուելուն յուսալով , օրըստօրէ պատուով , փառքով և փողով մեծանում , փառաւորութում և ճոխանում էին , Եւրոպական խառնիխուռն լուսաւորութեամբ հարեացի իմն ուսնալ և կրթեալ , բոլորովին անտարբեր և անզգայ մեր Հայոց աշխարհին որդւոց ազգային և բարոյական վիճա-

կին վրայ և միայն այն ժամանակ հոգատար և խնամատար ցոյց տուողք իրանք իրանց, երբ իրանց փառամոլութիւնը կամ շահամոլութիւնը պիտի յազենայ. սրանք, ասում ենք, դժբաղդաբար մեր Հայոց աշխարհին և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն իշխան, իշխանապետ, աղայ, աղաւէտ, ազնիւ և ազնուապետ որդւոց կարգն են կազմում, կարծելով որ մի ազգայն ժամանակ ազգ է, երբ զօրութիւն, տէրութիւն և ազդեցութիւն ունի հանդերձ ցամաքային և ծովային բանակներով և իբր թէ մի ազգի բուն ազգային և բարոյական վիճակը բարելաւանալու համար պէտք է թնդանօթածիզ գրնտեր և սուինակիր (ըշտիկ) բանակներ ունենալ. մենք չունենալով սրանցից ոչ մինը ասում էին և ասում են, ուստի ոչ ազգ և ոչ եկեղեցի. կարող ենք կազմել և նրա համար ծովու այն մանր մուկներ ձկանց նման ենք, որ առաջին յարձակող ահադին ձկան որկորին որս պիտի լինինք, որչափ որ ջանք անենք փախչելու. ուստի լաւ կանենք, որ երթանք մենք մեզանից մի այսպիսի ձուկնկուլ և զօրաւոր ձկան պաշտպանութեան և հովանաւորութեան ներքեւ ապաստանինք։ Այս գաղափարն ևս այլևայլ լեզուաւ հրատարակուեցաւ, այլևայլ գործերով յայտնուեցաւ և այլևայլ միջոցներով մեր մէջ այս վերջին և ներկայ ժամանակներումն ընդհանրացաւ։

Ահա, ուշիմ ընթերցող, անցեալ և ներկայ դարուս մեր լուսաւորեալներից մեծ մասը մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան համար ի՞նչ միջոցներ և ի՞նչ հնարներ մշտածել են և մտածում են, տակաւին ի՞նչ դարմաններ և ի՞նչ ճամբէք են ցոյց տալի ներկայ ժամանակումն մեզ ժամանակակից լուսաւորեալներից ոմանք։

Իսկ մենք տեսնելով որ այս սկզբունքները, այս խորհուրդները մեր ամենին ընդհանրապէս արանցս և կանանցս, քաղաքացեացս և գեղականացս սրտերին ամէն օր, ամէն ժամ, ամէն վայրկեան բաղխում են, ականջներին հնչում ամէն միջոցով և ամէն ճամբով, զարմանում ենք և զարհուրում, որ մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս կենաց և հոգւոց անհնարին խռովութեանց և նեղութեանց տեղի չեն տալի և ապշել և հիացել մնացել ենք, որ վերջապէս այն նեղութիւններն ու

հոգւոց խառնութիւնները մեծանալով՝ յանկարծ չեն բռնանում և իրանց ճայթումն ու փայթումը փոթորիկ նման չեն որոտում . վասն զի այսպիսի նենգաւոր սկզբունքներով այսպիսի խորհրդներով բոլոր երկրիս ազգերն ու ազնիքը մոլորեցնել և յարուցանել կարելի է :

Բայց արեգական նման ակն յանդիման ակներև երևում է , որ Սատուծոյ Բարձրեւոյն նախախնամութեան պահպանողական ներգործութիւնը և մարդկային բանաւոր, բնածին և կամարար իմաստութեան ազդեցութիւնը , որոնցից մենք մարմնաւոր մարդիկս երբէք չենք կարող մերկանալ ամենահրգօր և ամենակարող կերպով մեր Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյս որդւոցս սրտերումն ամենամեծ ազդեցութիւն ունի նոյն Եւրոպական լուսաւորութեանց ծագմանից հետէ Պապականութեան նման բռնաւորական և ապուշակիրթ վարդապետութիւններ , Բողոքականութեան նման ցամաք և անջրդի հրահանգներ , իմաստասիրաց լուսաւորութեան նման եսական , հակասական և վարանողական և և այլ հապար ու մէկ տեսակ խորհուրդներ և յորդորներ մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս գլխին արեւմտից , արեւելից , հիւսիսից , հարաւից փողերով հնչեցնում են , թմբուկներով թնդացնում են , մեզ մեր ազգայնութեամբը , բարոյականութեամբը և գրականութեամբն անել և անյուշ խորխորատում չեն դրոշել և չեն գորում :

Ոչ . բնաւ ամենեւին Պապական լուսաւորելոց խորհուրդներն ու յորդորները մեզ համար հաւաստի և իրաւացի չեն . բրնաւ ամենեւին Բողոքական լուսաւորելոց սկզբունքներն ու հրահանգները մեզ համար յարմար և պատշաճ չեն . բնաւ ամենեւին նաեւ մեզ ժամանակակից լեզուագէտ , բանադէտ , օրէնսդէտ և այլ որեւիցէ բազմաճմուռ լուսաւորելոց օմանց մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան համար ցոյց տուած դեղերն ու դարմանները սթափիչ և կազդուրիչ չեն և բոլորովին անհիմն , անտեղի և անիմաստ է նաեւ այն երկու կարգ մարդկանց խորհրդածութիւնը , որոնք ինչպէս ասացինք , մեր Հայոց աշխարհին որդւոց առաջնորդ և խնամակալք են դանուել ներկայ ժամանակումս ազգային և բա-

րոյական Լուսաւորութեան ճանապարհը ցոյց տալու և յուսահատելով իրանց անկարող առաջնորդութենից և անպտուղ խնամակալութենից եղբակայնութեն ասելով՝ թէ լաւ է, որ զօրաւոր թիկունք և ամուր ապաստան ճարենք մեզ համար և փոխանակ այսպէս երերուն վիճակումը ծփալու և աստ և անդ սրա նրա ծոցումը թափառելով ցիրուցան լինելու մի ապահով ձեռի տակ լինինք։ Աւաղ թշուառութեանս, այն, լինինք մի հեղձուցիչ ճանկի միջումը, որպէս զի երբ կամք լինի նրան, մի հարուածով սղմէ մեզ և մեր հոգին մեր ձեռամբ մեզանից հանել տայ. ոչ, ոչ, մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան ակունքը, այսինքն Հայաստանեայց Եկեղեցին երբէք պէտք չունի օտար և արտաքին պաշտպանութեանը, ինչպէս ի սկզբանէ անտի ինքն իրան իբրև քաջ, արդար և առաքինի կոյս պահպանել և պաշտպանել է, նոյնպէս ցյաւրիտեան կարող է իր կուսութիւնը, իր քաջութիւնը և իր արդարութիւնն անբիծ, անարատ և առաքինի պահել։ Մի աստուածածնունդ արարած, ինչպէս մեր եկեղեցին է, երբէք չի ծերանալ, երբէք չի մեղկանալ և երբէք չի թուլանալ. իրաւ է, աշխարհիս յեղափոխութեանց, փոթորկաց և մրկաց բաղխելուց ճանապարհի վրայ բուսած անթառամ ծաղկի նման թորշոմել, թառամել և գունափոխ է եղել մեր Հայաստանեայց Եկեղեցին, բայց ինչպէս որ այն ճանապարհի վրայ բուսած ծաղկին մի զովացուցիչ զեփիւռ, մի յստակ և պարզ յորդառատ աղբիւր և մի բարեխառն արեղական ջերմութիւն կարող են ծլեցնել, ուռճացնել և կենդանացնել, նոյնպէս մեր աղգային և բարոյական լուսաւորութեան համար ոչինչ չէ հարկ, բայց միայն խաղաղութիւն և ժամանակ։ Միթէ արեղական պայծառ լոյսը, անձրևի կենարար կաթիլը, եղեման պարտեցուցիչ սիւռումը և ցօղին զովացուցիչ թորթորումը ամէն աշխարհաց որդւոց պարտիզին համար է և մեր աշխարհի դրախտին համար չէ. ոչ, ուշիմ ընթերցող, դարձեալ կրկնում ենք, մեր քրիստոնեայ նախնիք խուժազդի մարդիկ չէին, ինչպէս արդեան լուսաւոր աղգաց նախնիքներն էին, մեր նախնիք հոգեւորական և աշխարհական քրիստոնեայ, խմաստուն և առաքինի էին. թող միանգամ մեր հոգին և

սիրաբը մեր նախնեաց քրիստոնէութեամբը , իմաստութեամբը և առաքինութեամբը մնանին , զարգանան . թող Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնէից ձեռամբ մեր հաւատոյ խորհուրդները , խրատներն ու յորդորները մեր հոգւոյն մի հոգեւոր սնունդ լինին ի մանկութենից , թող մեր հայրն ու մայրը , եղբայրն ու քոյրը և ծիծմայրն անգամ ինչպէս մարմնաւոր դայեակ են մեզ , նոյնպէս և հոգեւոր լինին՝ մեր եկեղեցին , մեր աշխարհը մեզ ծանօթացնելով , ոչ թէ կկարծենք , այլ ապահով և հաւատի ենք , որ մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ա՛յլունջը , որ մինչև այժմ մեզանից թազուն պահած էր , այլևայլ անապառ և կենարար ջրերու հոսանքները մեր քաղցած և սոված սրտերուն կբանայ : Երբ մեր մէջը կծնի մեր հայրենական եկեղեցւոյն վրայ եռանդ և զգածմունք , նոյն ժամանակը կծագուի նաև ազգայնութիւն և բարոյականութիւն . երբ մեր հոգին և հանճարը կարբենան ազգայնութեան և բարոյականութեան ամենանոյշ և ամենամեղմ ճաշակից , այն ժամանակ մեր հոգւոյն և հանճարոյն համբերանը կբարբառի և լեզու կառնու և ճարտարախօսական և բանաստեղծական եղանակաւ կսկսի խօսիլ . այն ժամանակ նաև մեր դրականութիւնը զարգանալով իբրև մի նորաճնունդ թեւաւոր հրեշտակ մարմին կառնու և համօրէն աշխարհիս ամէն կողմը կտարուբերի , որպէս զի իրա աշխարհին որդւոց սնունդ և ճարակ հասցնէ : Այսպէս , ուշիմ ընթերցող , կծագի և կբարգաւաճի մեր մէջ Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութիւն և ոչ թէ օտարաց լուսաւորութեանից օրինակելով և նրանց ճանապարհին հետեւելով . այս ասելով մի կարծէք , որ մեր միտքը նրանց լուսաւորութիւնը պարսաւել և նրանց բռնած ճանապարհը պախտրակել է , ոչ . բնաւ երբէք չենք յանդգնիլ տսել , թէ իրանց համար օրինաւոր և վայելուչ չէ , թէպէտ իրանց մէջ հազարաւոր մարդիկ կարող ենք ցոյց տալ իրանց լուսաւորութեան յարեւադաճ չլինելը վկայող և զանդատաւոր . բայց այս ևս դիտենանք , որ նրանք անգամ իրանց լուսաւորութեան ճանապարհովն են և ոչ կատարածովն : Արդ մէնք սրտաւական ենք մեր ոսկոյն հանքը մեր ձեռամբ վորել և մեր հանած

ոսկովը մեր դործը տեսնել և ոչ օտարաց . վասն զի քաջ գիտենանք , որ քամու բերածը քամին կտանի : Ամբ է մեզ , որ մենք մեզ մի ամենամեծ պատիւ անենք և օտարք մեզ պատուեն ու յարգեն , յարէնք և կապուինք ուրեմն մեր եկեղեցւոյն հետ հոգւով և մարմնով և նրա մեր սրտերումը արծարծած ազգային և բարոյական լուսաւորութեամբն ապրինք : Մեր քրիստոնեայ նախնիք իրանց չարչարանաց , տանջանաց և հալածանաց մէջ ուրիշ ոչինչ չունէին , բայց միայն մեր եկեղեցւոյն նրանց տուած միսիթարանքներն , սիսիւանքներն ու խրատոյսները . նրանց այս երկրիս վրայ խաղաղ ու երանի լինելու պահանջը կարի չափաւոր էր . նրանց ամենամեծ փափաքով ցանկացածն էր համարձակ ազատութեամբ իրանց եկեղեցին պաշտել , իրանց հաւատը պահել , իրանց հոգին աղօթքով Աստուծոյ հետ կապել և մեծ յուսով իրանց հոգւոյն փրկութեան համար համոզուիլ . թնչ է նշանակում , այս ոչ ուրիշ բան , այլ խաղաղութիւն և ժամանակ : Իսկ մենք արդեան որդիքս Հայոց աշխարհի հպարտ հպարտ փքանալով պարծենում ենք , թէ աւելի ընդարձակ և համարձակ ազատութեամբ վայելում ենք մեր հաւատը , պաշտում ենք մեր եկեղեցին արդեան քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան օգնականութեամբ և իրաւամբ մեր այս ճանապարհին մէջ արած յառաջադիմութեանը՝ մարդկային բնութեան մտաւորական զարգացման , հոգեկան բարոյականութեան , ընկերական դատարարականութեան , մի բանիւ ընդհանուր լուսաւորութեան մեծ , շքեղ և փառաւոր անունն ենք տալի . մի՛ աւագէ՛ Աստուած , որ այս փրկական ճանապարհից յետ դառնանք և մեր ազնիւ յուսից վհատուինք , բայց նաև ցնորական ամբարտաւանութեամբ մեր խելքն ու միտքը սնուցանելով մեր հոգին չպարարենք , մենք մեզ այսօրուան օրս , որ ըստ մեր կարծեաց կիսով չափ կորուսել ենք համարում , միմիայն մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բուն օրինաւոր պաշտօնէից ձեռամբ կարող ենք ձեռք բերել մի ամենամեծ և հնարաւոր ճարտարամտութեամբ : Մեր Հայոց աշխարհիս արդեան թէ աշխարհական և թէ հոգեւորական որդւոցս մէջ թէ առանձին մասնաւորապէս նայելով և թէ ազգովին ընդհանրապէս նը-

կատելով , այնպիսի մեղութիւններ , այնպիսի տկարութիւններ
 և այնպիսի նեղութիւններ ունինք , որ ոչինչ չենք կարող ա-
 նել մեզ դեղու դարման անելու և նրանցից ազատուելու հա-
 մար , բայց միայն մեր թէ աշխարհականացս և թէ հոգևո-
 լականացս համամիտ և միակամ հաւանութեամբ և գործակ-
 ցութեամբ : Այս անկարգութիւնները մեր մէջ անձնա-
 ւորուած են . թէև հալածենք մեր միջից , վերստին մեր ան-
 իմանալի կամօքը նորից մեր մէջ կծնին . սրանք են ուշիմ
 ընթերցող , մեր ներկայ և իսկական թշուառութիւնները , ո-
 ղոնց համար դռներ են բաց արել մեր նախորդներից ոմանք
 ակամայ և յանդէտս , և մեր ժամանակակիցներից ոմանք կա-
 մենում են նոյն դռները բաց պահել և բանուկ անել նոյն
 անկարգութեանց կամուս և դիտմամբ . և ի՞նչ է այն հնա-
 րաւոր միջոցն այս դռները փակելու , որպէս զի այս աներե-
 ւոյթ ձեռքով մեր մէջ սպրդած անկարգութիւնք մեր մէջ ա-
 զատ համարձակ ման չգան . ուշիմ ընթերցող , մենք ուրիշ ոչ
 մի հնարաւոր և կարելի միջոց չենք տեսնում , բայց միայն
 մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն , մեր հայրենական կրօնին ,
 մեր նախնեաց հաւատին հոգւով և մարմնով ամենամուր
 կերպով յարիւ և գրկել , ոչ թէ կուրօքէն , այլ լուսաւորուելով
 և համոզուելով , սովորելով նրա հրահանգները , ճանաչելով
 նրա քարոզները , ճաշակելով նրա պայծառ և անոյշ հոգե-
 հաճոյ և սրտասփոփ վարդապետութիւնները , գործադրելով
 նրա պատուիրանքները , հնազանդելով թէ բանիւ , թէ գոր-
 ծով և թէ արդեամբ նրա օրինաց և կանոնացը և պահպա-
 նելով նրա ոչ թէ ինորումն Ծառններից և Յոյներից օրի-
 նակած արարողութիւնները , այլ ի հնուց Մամիկոնեանց ,
 Բաղրատունեանց և Արծրունեանց ժամանակներից մնացած և
 պահպանած ծէսերը . ահա սրանք պէտք է լինին մեր փառ-
 քերն ու պարծանքները , մեր մեծութիւններն ու առաքինու-
 թիւնները և մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութիւնը ,
 թէ մեր հոգւոյն , թէ մեր կենաց փրկութեան համար , թէ
 այս աշխարհումս և թէ հանդերձելումս :

Աւանց այս ազգային և բարոյական առաքինութեանց , ուշիմ
 ընթերցող , ինչ որ լինինք , ուսեալ , լուսաւորեալ , զխոնա-

կան , քաղաքակիրթ , աշխարհագէտ , թերևս թէ կամենանք
ամբողջ տիեզերական գիտութիւնները կուլ տանք , ոչ մեր քերք ,
ոչ մեր եղբարց և ոչ մեր ծնողաց և որդւոց ազգային և բա-
րոյական վիճակը կարող կլինենք ուղղել : Արագադրենք ինչ-
պէս որ իմանում ենք և ինչ կերպով որ կամենում ենք մեր
վարժարանները և վարժատունները . կրթուինք , սորվինք , որ
կերպով որ մեզ կամք է . օրագիրներ , լրագիրներ և ամսագիր-
ներ հրատարակենք , որչափ որ կարող ենք . գրքեր , մատեան-
ներ գրենք , տպենք և ցրուենք այնքան , որքան որ ընտա-
նիք և ժողովուրդ կազմում ենք . ոչ մեր իմաստուն գլխները
և ոչ մեր լիքը քսալները մեր Հայոց աշխարհին արդեան
որդւոց ցիրուցան և տարագիր վիճակը կարող չէ լաւացնել ,
նրանց ցաւագին և զգայուն սիրտը մխիթարել և հալւամաշ
խելքն ու միտքը լուսաւորել . վասն զի Հայոց աշխարհիս որդ-
ւոց հոգին այսօր աստուածային դեղի կարօտութիւն ունի ,
նրա հոգւոյ ցաւը շատ մեծ է , ամենանուրբ ճոռումբանու-
թիւնը դարման չի անել , նրա սրտին վէրքը շատ խորին է ,
փայլուն ոսկին փոխանակ դարմանելու՝ նրա մէջ արիւն և թա-
րախ կլքցնէ . վերջապէս դատարան ճոռումբանութիւնը և
պայծառափայլ ոսկին մեր ունայն ցանկութիւններն աւելի
կսաստկացնեն քան թէ կմեղմացնեն , մեր անոտանեղի չարչա-
րանքներն աւելի կբազմապատկեն քան թէ կթեթեացնեն :
Հայաստանեայց Եկեղեցի , ազգային կրօն , մեր նախնեաց պար-
ծանքն ու փառքը . սրանք են Հայոց աշխարհին արդեան որդ-
ւոց ընդհանուր աղաղակը ամէն տեղ . Հայաստան , Տաճկաս-
տան և Ռուսաստան մինչև Հնդկաստան . Վան , Տփլիս ,
Պոլիս , Զմիւռնիա , Մոսկուա մինչև Փարիզ , բացի դժբաղ-
դարար մի քանի տկարամիտ և ամօթալի բերանից , որոնք Պա-
պականութիւն , Բողոքականութիւն և Յունականութիւն են
փնդփնդում : ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԻՕՆ , միմեջն մեր հոգին լուսա-
ւորելու և մեր սիրտը մխիթարելու . ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԻՕՆ մեր թէ
հոգւոյն և թէ կենաց ցաւերն ու վիշտերը սփոփելու և դարմա-
նելու . ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԻՕՆ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ , մեր
խախուռ և երերուն վիճակը վերականգնելու և վերածնելու : Յոյս
չունենանք ամենեւին , թէ մենք մեր լուսաւոր քաղաքակիրթ ու-

Թեամբ , մեր մեծ ու խորին ուսումնականութեամբ մի այսպիսի գործ կարող ենք առնել ինչպէս մեր ազգային կրօնը կամ Հայաստանեայց Եկեղեցին կարող է առնել . այո՛ , ուշիմ ընթերցող , այս մասին որչափ մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց աղաղակը կբարձրանայ , այնչափ մեր դատաբան ճարտարախօսութեան ձայնը կտկարանայ նբանց ականջին համար , և որչափ նրանց հոգւոյն ցաւը կսկծալի է , նրանց սրտին վերքը մահաբեր է , այնչափ մեր ոսկին նրանց հոգւոյն ցաւը կդառնացնէ և նրանց սրտին վերքը կթունաւորէ :

Այս ճարտարախօսութենից , այս ոսկուց զատ ուրիշ մի կարողութիւն , ուրիշ մի հոգուց ելած բառբառ , ուրիշ մի շունչ , ուրիշ մի քաջութիւն , ուրիշ մի իմաստութիւն , ուրիշ մի շնորհք պէտք է նրանց . ի՞նչ է այս բարձր կարողութիւնը , ի՞նչ է այս հոգեղէն բարբառը : Այն է , ուշիմ ընթերցող , որ քրիստոնէութիւնը Թադէոս և Բարթոլոմէոս առաքելոց և Գրիգորի Լուսաւորչաց հոգւոյն շնչեց և նրանց ձեռամբ մեր նիւթապաշտ և տարրապաշտ նախնեաց ճշմարիտ Աստուածապաշտութեան դարձուց : Այն է այն հոգեղէն բարբառը , որ Հայաստանեայց Եկեղեցին Սուրբ Յուսկան , Սուրբ Ներսէս Պարթևին շնչեց , կայսերաց և Թագաւորաց ապառաժ սրտերը կակղացնելու համար . այն է այն հոգեղէն բարբառը , որ Հայաստանեայց Եկեղեցին Սուրբ Սահակ Պարթևի հոգւոյն շունչը այնչափ կայծախնաճաճանչեցուց , ասում է մեր մեծիմաստ Մովսէս Խորենացին , որով մոխիր դարձան մոգուց լեզուները և Պարսից Վառ Թագաւորը հիացած , զարմացած ակնջները բայ արաւ և մտիկ արաւ , մինչև որ մեծին Սահակ Պարթևի ուժգնասիրտ , համարձակախօս քաջաբանութեան վրայ զարմանալով՝ հրամայեց արձաթ և ոսկի ապ նրան , պատմում է յիշեալ Վեհհոգի և Վսեմախոհ Խորենացին . ո՞վ չգիտէ մեզանից երանելոյն Սահակ պատասխանը (արձաթ նորա նմա լիցի) : Ահա՛ այս է Աստուծային հոգին , այս է քրիստոնէական շունչը , ահա՛ քեզ , ուշիմ ընթերցող , խոր իմաստութիւն , ահա՛ շնորհք անմահական . և այս հոգին առան ու հինգ դար շարունակ Յովսէփներու , Դևոնդներու , Նարեկայիներու ,

Լամբրոնացիներու և Շնորհալիներու, նոյնպէս Վարդաններու, Վահաններու, Սմբատներու, Գաղիկներու և Լևոններու ի՞նչ շունչ, ի՞նչ բան, ի՞նչ քաջութիւն, ի՞նչ նահատակութիւն տուաւ, մեր ամէնուն յայտնի է :

Կարելի է ասուի մեզ, թէ մեր նախնի սուրբ հարք Աթենական, Աղէքսանդրեան և Նդեսեան վարժարանաց ուսմունքն ու զիտութիւնքը ծծել էին. գեղեցիկ պատասխան. Աստուածային հոգի՝ Քրիստոսից, հայրենասիրական սիրտ՝ հայրենական երկրից և բնական աղբիւններից, իմաստասիրական հանճար՝ Քրիստոնէական գրականութենից և իմաստասիրութենից: Ճիշտ այդպիսի կարողութեան բարձր, վսեմ, երկնային ենք կոչում և մենք անդադար :

Մարկոս Աղաբէկեան :

Շարունակուելու է .

ԼՈՒՔԻ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ (*).

ԼՈՂԱՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ.

8.) Աւելորդ է թերևս այստեղ յիշել, թէ տալյն այն ժամանակը միայն պէտք է սկսի լող տալ, երբ բաւական հասակն առած է ու նաեւ էս ժամանակին էլ պէտք է մէկ վարժիչ ունենայ : Լող տալ գիտենալով շատ մարդիկ շատ անգամ իրանց կեանքը վտանգից ազատել են : Հռովմայեցիք լողավարժութիւնը այնքան հարկաւոր էին համարում, որ ուսմանց կարգն էին մտցրել և երբ անկիրթ և անախտան մարդ էին տեսնում, սովորութիւն ունէին ասելու, թէ ուշ կար-

(*) Տես թիւ Ե.

դալ գիտէ սաւ և ոչ լողալ : (*) Լող գիտենալը ոչ միայն մի լոկ ճարպկութիւն է , որով մարդս պատահած տեղը իր օգտին համար կարող է գործ ածել , այլ նաև ամառուան շոք ժամանակին շուտ շուտ սառը ջուրը մանկելու առիթ տալով՝ մարմնոյն ուժ կտայ և առողջութեանը զօրութիւն : Այս օգուաները բաւական են մեզ դրդելու , որ լողագիտութեան վարժեցնենք մեզ : Սակայն հարկ է , որ այս զգուշութիւնը չմոռանանք , որ երբ ման գալուց մարմինը տաքացած է և քրտնած կամ արևան ու երակին մէջ վրդովում կայ՝ պէտք չէ ջուրը մանիլ :

Օր.

9.) Ամէնիս և մանաւանդ տղայոց առողջութեան համար հարկաւոր բաներից մէկն էլ բաց օդումը կենալն և տեղն ընկած ժամանակը , նաև ձմեռուան եղանակին , կրակին մօտ չը դնալն է : Այս կերպով թէ տաքի ու ցրտի և թէ արևի ու անձրևի վարժուած կրնի մարդուս մարմինը : Նա՝ որ կարող չէ այս չարքաշութեան դիմանալ , ուրեմն ասել է , որ կարող չէ նաև աշխարհիս մէջ մի մեծ բան անել : Իսկ եթէ մէկը հասակն առել է , այնուհետև անժամանակ է նրա հա-

(*) Ինչպէս ամէն բանումը , նոյնպէս և այս մասին Հռովմը Յունաստանի ուշիմ աշակերտն է եղել : Սոգոնի օրէնքը պահանջում էր , որ ամէն Սթենացի կարդալ ու լող տալ սովորի : Ֆրանկին , որ քաջ լուղակ էր , իր յիշատակարաններու մէջ խորհուրդ է տալի , որ լող տալը ամենայն մարդ սովորի :

Հայք՝ որ ծովէ ծով անդադար ճանապարհորդում են , մանաւանդ ծովափնեայ տեղերումը բնակողքը քաջ լող տալու վարժուիլը իրանց պարտաւորութիւն պիտի համարին : Բացի վանադի դէմ կենարուց և մարմնական օգուաններից՝ ծովի ալիքներին հետ կուռելու սովորութիւնը արիութեան եռանդ և սրտոտութիւն է ազդում մարդուս սրտի մէջ : Երբէք հիմն Հայը ծովի վերայ երևելի չէ ողել , բայց հիմայ ծովը հաշորդակցութեան և քաղաքակրթութեան ալեկոծ շաւիղներից մինն է և եթէ Հայկայ թոռները հաստարազուկ և ճարտար են եղել ողիղ նետաձգութեան և ձիավարութեան մէջ , հիմա ինչո՞ւ համար յետ մնան այլ և այլ արիական բարեմանութիւններից : Այրական կրթութիւններու վարժութիւնը չէ հարկ՝ այլ սովորութիւն : Սրանով ծովի ահագին տեսիլից զոյնը նետողը և զողողողացողն անդամ ոչ միայն կարողանում է նրա դիմացը կանգնել , այլ և մեծաւ մեծ ծովային վտանգները անդոռնել :

մար էս սովորութեանը վարժուիլը • վասն զի պէտք է մանկութենից սկսել և աստիճան առ աստիճան շարունակել, որ պէս զի մարմինը կարող լինի ամէն բանի դիմանալ : Թող, ասում եմ, տղայքը քամումը և արևի տակ խաղան գլխաբաց, թէպէտև աներկմիտ եմ, որ հաղարաւոր առարկութիւն պիտի անեն այս խորհրդիս դէմը, որոնց ամէնը իրօք այն է, թէ այն ժամանակը տղայքը արեւահար կլինին : Ուրեմն սրտ հակառակն՝ եթէ իմ փոքրիկ պարոնս արեւից և քամուց քաշուի, վախենալով՝ որ մարմինը և դէմքը կսւանայ և կարաստուորուի (խալ կընկնի), շուտք տեղեր փնտռէ, էն ժամանակը թերևս մի կնամարդի ոք դառնայ նա • բայց բնաւ մի՛ յուսար, որ գործ կատարող մի մարդ յառաջ գայ : Գիտեմ նաև, որ աղջկերանց գեղեցկութիւնը պահպանելու համար աւելի հոգս է պահանջուում, սակայն և համարձակում եմ ասել, որ աղջկերքը դէմքը պահպանելով՝ որքան բաց օդումը ման գան, այնքան ուժեղ և քաջառողջ կլինին, և որչափ այս մասին իրանց եղբարց ստացած չարաքաշ դաստիարակութեան հետևին, այնքան իրանց կենաց մէջ վերջումը օգուտ կարող են քաղել :

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆ.

10.) Բաց օդումը խաղալը մէնակ մէկ բանով վտանգաւոր է, այն է՝ տղայն երբ դէս ու դէն վազելից յետոյ գնայ ու սառը և թաց գետնի վրայ նստի կամ պառկի : Մոյնպէս ստոյգ է, որ շատ մարդիկ դադրած և քրտնած ժամանակը սառը ջուր խմելով՝ տենդից կամ ուրիշ հիւանդութենից բռնուում են և մինչև մահուան դուռը հասնում • սակայն այս պատահուելքների առաջը առնելը կարելի է երեխայութեան ժամանակից • վասն զի մանուկը միշտ ծնողաց աչքի առջևը լինելով՝ նոքա պիտի զգուշացնեն, որ գետնի վրայ չնստի և քրտնած ժամանակը սառը ջուր չխմէ : Համբերելու վարժութիւնը հետ զհետէ սովորութիւն կդառնայ և երբ աճի ու դաստիարակի հսկողութեան տակից դուրս գայ, այնուհետև էլ ինքը իր անձը պահպանելու հոգս կտանի : Բացի այս միջոցը էլ ուրիշ եղանակ չեմ կարում միտք անել : Քա-

նի տղայի տարիքը աւելանայ, ազատութիւն ևս պիտի ստանայ և ի վերջոյ ի հարկէ պէտք է թողնուի, որ էլ ինքն իր անձը կառաւարէ, որովհետեւ ամէն ժամանակ իր մօտ մի առաջնորդ ունենալ չէ կարող: Տղայի միմիայն անսխալ և ճշմարիտ առաջնորդն պիտի լինի նրա մօտաց մէջ տալաւորութեան բարի և զուտ սկզբունքը և ընտիր ընտիր սովորութիւնքն. ուստի և այս սովորութիւններուն հոգս տանին ծնողաց անհրաժեշտ պարտաւորութիւնն է: Հաւատացէք, որ ոչ միայն դաստիարակութեան, այլ և ուրիշ բաներու մասին տղային տաստիկ և խիստ կանոնի և հրամանի տակ պահելով, չէք կարող բնաւ և ոչ մի օգուտ քաղել, թէ որ տղայն ինքը ի մանկութենէ նոյն կանոնները և հրամանը ի գործ դնելու ոչ վարժութիւն և ոչ սովորութիւն է ստացել:

ՀԱԳՈՒՍ:

11.) Ուրիշ տեղ խօսքը օրիորդաց վրայ դալով, միտքս էկաւ մէկ բան, որն որ զանց առնելը բնաւ պէտք չէ, այն է, որ տղայիդ հագուստը ամենեւին նեղ չլինի մանաւանդ կուրծքի կողմը: Թող, որ բնութիւնը ազատօրէն ներգործէ և շինէ նրա մարմինը, նա ինքն մեզ վրայ աւելի լաւ կկազմէ և կյօրինէ: Թէ որ մայրերու համար հնարաւոր բան լինէր իրանց մանկիկին իրանց ուղած ձեւը տալ, արդէն իրանց արդանգումը էնպէս, ինչպէս որ աշխատում են արդէն ծնելուց յետոյ իրանց ուղած ձեւը տալ նրանց, տարակոյս չունիմ, որ կատարեալ ծնած տղայք չէինք ունենալ, որովհետեւ շատ քիչ ձեւաւոր ծնունդներ ունինք, որ նրանք կապկրպոտած և ճկւորած չլինին: Շատ կարելի է ոմանք այս կարեւոր գիտողութենից շարժուած, մեզ ընդգիմաբանեն, ասելով, թէ շատ մայրեր (ի դուրս հանելով տղէտ ծիծմայրերն և պատան կարողները) բնութեան գործողութեանը չեն խառնուում և յօժարակամ թողնում են, որ տղայոց կազմուածքը բնութեան միջոցաւ կազմուի և ամրանայ, քանի որ իրանք չեն իմանում, թէ մարդուս ամէնից աննշան անդամի չէնքար և գործողութիւնն անգամ ինչպէս է յօխնուում և ինչպէս կատարուում: Այսու ամենայնիւ տեսել եմ և կան այն-

պիսի ծնողք , որ այնպէս չարաչար սղմում են , փաթաթում
և փնասում իրանց որդւոյը , որ ստիպուած եմ այս
վճիռը տալ , թէ բացի կապիկները գտնուում են այնպի-
սի արարածներ էլ , որ խելքով նրանցից բարձր չեն և իրանց
մատղաշ տղայոյը շատ սիրելւոյ և անմտաբար հուռ տալւոյ
սպանում են :

12.) Գրեթէ միշտ և ընդհանրապէս մարդս նեղ կուրծք ,
հատած շունչ , հիւանդոտ ստամոքս և կորաբեկ հասակ կու-
նենայ , թէ որ իմանկութենէ նեղ զգեստ հագնի : Այսպէս
տղայի մարմինը պինդ կապկպելով , կարծում են , թէ շէնքս ու
շնորհք կստանայ . բայց փորձը հաստատում է , որ կծռմոխ
և կ'հոտրատուի : Բայց յայսմանէ մարմնոյն համեմատութիւնը
կխանդարուի , երբ մարդոյս մարմինը անունդ առնելիս նրա
իւրաքանչիւր մասը բնութեան սահմանած պաշտօնը չէ կա-
տարում . ուստի և զարմանք չէ , որ անունդը մի անկապ և
թոյլ տեղ գտնելով այնտեղ դիզուի և հետևաբար մէկ ազդ-
րը (բուդ) կամ մէկ ուսը ուռչի ու բարձրանայ : Ա-
մէնին յայտնի է , որ Չինացի կանայք (չգիտեմ , որպիսի գե-
ղեցկութիւն տեսնելով) իրանց ոտները մանկութենից այնքան
կապում կապկըպում են , որ մանր մանր բաներ դառնան :
Մօտ օրերումս մի չափահաս Չինացի կնոջ մուճակները (ոտ-
նաման) տեսայ , որոնք այնքան անհամեմատ փոքրիկ էին մեր
կանանց մուճակներու հետ համեմատելով , որ հազիւ թէ
մեր մէջ մէկ փոքրիկ աղջկայ ոտներուն վրայ էկան : Սրա-
նից ջով՝ ասում եմ , որ Չինացի կանայք մանրահասակ են
և սակաւակեաց , մինչ դեռ տղամարդիկը հասակով մերերին
հաւասար են լինում ու աւելի երկար են ապրում : Ոմանք
կարծում են , որ այն երկրի կանանց այսօրինակ պակասու-
թեանց պատճառը իրանց ոտները այսպէս չափազանց չարչա-
րելւոյն է . յառաջ գալի , որով արեան շրջանը արդելւում
է ու հեռեւապէս բոլոր մարմնոյն աճմանը և առողջութեանը
փնասում է (*) . քանի՞ քանի՞ անգամ տեսնուած բան է , որ երբ

(*) Այլ և այլ պատճառ են մէջ բերում այս յիշար
սովորութեան վրայ . ոմանք ասում են , թէ բոլոր կանայք միանգամ ի-
րանց մարդկերանց ընդդիմանալու համար այս պատճոյ տալին ընկան , ոմանք

մէկի ոտքը մի վէրք կամ հարուած է ստացել, նրա գլխորդ ուժից և սնունդից ընկնում է և բոլորովին հայրւմաշ է լինում: Ուստի սրջափ աւելի մեծամեծ վատ հետեանք առաջ չեն դալ առողջութեան համար, երբ կուրծքը՝ սրտի և շնչառութեան գործին սաստիկ հուպ տալով՝ նրան գործողութիւնը արդելնէք (*):

ՍՆՈՒՆՈՒ.

43.) Իսկ խօսքը տղայի սննդեան վրայ դալով, պէտք է ասել, որ բացի այն, որ տղայի կերը սխտի լինի փափուկ և պարզ՝ մինչև նրա երկու երեք տարեկան լինիլը չպիտի նրան միս ուտացնել: Սակայն որքան էլ որ հարկաւոր համարուի այս կանոնս տղայի թէ առողջութեան և թէ զօրութեան համար, դարձեալ չկարծեմ, որ ծնողք պահպանեն. ըստ որում իրանք միս ուտելու չափազանց սովորութիւն ունենալով, այնպէս պիտի համարին, թէ իրանց տղայքն էլ օրը երկու անգամ միս որ չուտեն, քաղցած կ'մեռնին: Իսկ ես վստահ եմ, որ երեխայից ատամները անվտանգ կ'ըլանին, հի-

ել ատմ են, թէ որպէս զի կարող չլինին զէտուղէն շատ թափառելու: Իսկ աւելի հաւանական պատճառը կանանց նանրաթիւթիւնն է, որովհետեւ փոքրիկ և վախտ ոտներ ունենալը աղետալ տալիսն նշոն էին համարում և սրանով յայտնի էր լինում իրանց գործաւորներու կրպակի չլինիլը:

(*) Հայերը ի սկզբանէ անտի լայնարձակ և արեւելեան ճոխ զգեստ հագնում են կզեղ և մինչև հիմի էլ հագնում են, մանաւանդ իրանց հայրենիքումը. բուն Հայաստանումը այս գովելի սովորութեանը հետեւելով պնդակաղմ մարմին, առողջ և առօրէ կերպարանք ունին: Սակայն այս կողմնորոշ բազմաթիւ ֆրանկասէր կամ Եւրոպէ Հայ օրիորդներն և պատանիք սկսել են փոխանակ խելքով նմանելու հազուադէպ բարեկամաց: Քանի ծաղրելի է այն ժողովուրդը, երբ կապիկի պէս օտարաց անսխտան գունդերով զարդարուի և իր հնացած բարեմամբութիւնները աչքից քցելով՝ իր նախկին պարզութեանից մերկանայ: Հայկաջ բաղուիլ բարակ չէր, այլ՝ կորովի և հաստ, երբ Բէլին տապալեց. Սաթմկան միջքը մատնացի չափ բարակ չէր, երբ ոսկեփոկ պարանովը անց կացաւ, իր եղբայրն ու աչքութիւնն ազատից և Արտաշէսի սիրտը զրաւեց: Այս յաղթութիւնը տանողը իր բնական անուշութիւնն, համեստութիւնն էր, որ առ հասարակ Հայ օրիորդաց մայրենական ժառանգութիւնն է: Քանի որ անարատ և հաստատ սրահն այս տանը, միշտ զեղեցիկ էն և քանի լիտի և անհամ հաշտաններից հեռանան և դատարարութեամբ ոչորանան, այնչափ աւելի մեր սրտերուն կարեն տիրել: Հաշմ (ճիւրք) և տձե (զեղ) մարմին ունեցողներն միայն կրնան ինքն և բարձրութեամբ կարող են լաւ բերել:

Երան. Թարգմանչէն.

ւանդութենից ազատ կմնան և իրանք առոյգ և քաջառողջ կազմուածք կստանան , թէ որ նրանց մանկութեան հասակումը գորովալիբ մայրերը և անպիտան ծառաները նրանց վտորը չտիկից աւելի կերակրով չքցեն և մինչև երեք չորս տարեկան դառնալը միս չուտացնեն :

Բայց թէ որ իմ պարոնիկը անպաճառ միս ուտել ուզենայ , դո՞նէ օրը մի անգամ և մի տեսակ մսեղէն կերակուր թող ուտէ ,էն էլ կովի , ոչխարի և հորթի միս պարզ , առանց համեմի (մասալայ) , բայց չէ թէ քաղցած ժամանակը , որ և շատ լաւ է : Նաև պիտի մտիկ տալ , որ հաց ուտէ թէ ցամաք և թէ կերակուրի հետ իմիասին : Թէ որ կերածը կարծր բան է , մտիկ տուր , որ լաւ ծամէ և յետոյ կուլ տայ : Մենք Անդղիացիքս անհոգս ենք այս մասին և նրա համար շուտ շուտ անմարսութեան և այլևայլ անհոգութեանց ենթակայ ենք :

14.) Ճաշի և իրիկնահացի համար շատ յարմար են տղայոց կաթ , կաթնով սպաս (կաթնապուր) , ջրախառն փոխինդ , խմորեղէն և ուրիշ շատ բաներ , որոնք Անդղիացումը սովորութիւն ունինք ելիելու . միայն զգուշանալ պիտի , որ պարզ և փած լինի քիչ շաքարով կամ բոլորովին առանց շաքարի , մանաւանդ համեմ և սրիւն տաքացնող բաներ ամենեւին չպիտի գործածուին : Նոյնպէս մսեղէն կերը չպիտի շատ աղի լինի և տղայի ճաշակը կծու ուտելիքի վարժեցնելու չէ : Սովորաբար մեր միտքը աւելի ակորժումէ խառն ու համեմով պատրաստած կերակրեղէնից , սակայն խիստ աղի բաները ոչ միայն սիրտը երուր են և շատ ջուր խմացնում , այլ նաև մարմնոյն վրայ խոցեր դուրս տալու պատճառ են դառնում : Թէ ինձ հարցնես , իմ պստիկ պարոնիկիս համար ամէնի վրայ լաւ նախաճաշիկն է լաւ շաղուած (ունցած) և լաւ կարմիր թխած հացը երբեմն կարագով և պանրով և երբեմն ցամաք առանց կարագի և առանց պանրի : Հաւատարի եմ , որ այս տեսակ նախաճաշիկը սննդաբար է և սրանով աւելի մի ուժեղ մարդ կդառնայ քան թէ փափկիկի (աղիղ) կերակուրներով , նաև դիտեմ , որ շատ ակորժակով պիտի ուտէ սրանք : Թէ որ երեխայն անժամանակ ուտել ուզենայ , միայն ցամաք հացի

վարժեցրու . եթէ որ ստոյգ էլ քաղցած լինի , էլի միմիայն
հաց տուր . իսկ թէ որ քաղցած չէ ու կամապաշտութիւն է
արածը , ականջներդ կ'ալ ու բան մի՛ տար : Այս կերպով
վարուելիցդ երկու օգտակար հետեանք կճագին , նախ՝ սո-
վորութեամբ ուտելիքի կվարժուի . վասն զի ինչպէս ասա-
ցինք , մեր քիմքն ու ստամոքսը մանկութենից սովորածը կը-
սիրէ . երկրորդ՝ այս բառութիւնը յառաջ կուգայ , որ սովոր-
ութիւն չի ունենալ շուտ շուտ և անժամանակ հաց ուտե-
լու : Չեմ կարծում , որ ամէն մարդու ստամոքսն ու փոր-
ժակը միևնոյն լինին , բնականապէս ոմանցը զօրաւոր է լի-
նում և ոմանցը տկար . բայց և այս ստոյգ է , որ շատ մար-
դիկ չէ թէ բնութենից , այլ սովորութեամբ շատակեր են դառ-
նում . ուստի տեսնում եմ , որ շատ երկիրներում հաստա-
կազմ և հոժեղ մարդիկ օրը միայն երկու անգամ են հաց
ուտում , մինչդեռ ուրիշները իրանց փորը չորս հինգ ան-
գամ լցնելու սովորած լինելով , զանգուկի պէս ձայն կտան .
թէ որ մէկ քիչ ուշանայ էս գործողութիւնը : Հռովմայեցիք
առ հասարակ ծում էին պահում մինչև ընթրիքի (իրիկնա-
հացի) ժամանակը և ով որ էլ չէր պահում , մինչև այն ժա-
մանակը մէկ անգամ էին սեղան նստում : Ժամը ութին ,
տասնին , տասն և երկուսին , և աւելի ուշ ճաշ անողները ոչ
միս էին ուտում և ոչ համեմեալ կերակուր : Օգոստոսը ինքը
աշխարհիս առաջին կայսր եղած ժամանակը , պատմում է մեզ ,
թէ սովորութիւն ունէր , որ երբ կառքն էր մտնում , հետը
մէկ կտոր հաց էր վեր առնում : Նոյն ինքն Սենեքան իր
ՁԳ . նամակումը ծերութեան ժամանակը ապրելու եղանա-
կին վրայ խօսելիս , ասում է , թէ իր ճաշն էր մի կտոր ցա-
մաք հաց և այս ևս ոտքի վրայ կանգնած էր ուտում . թէ-
պէտ և նրա հորստութիւնն մեզի պէս ներում էր (թէ որ
միանգամայն առողջութիւնն ևս թոյլ էր տալի ,) որ տեսակ
տեսակ կերակուրներ ճաշակէ : Աշխարհիս իշխաններն ահա
այսպէս էին սնանում նուազ ուտելիքով և այսու ամենայնիւ
Հռովմայ պատանիների ոչ մարմնական ուժն էր պակաս և ոչ
աշխուժութիւնը . պատճառ , որովհետև միանգամ և եթ ընթ-
րիք էին անում : Սակայն թէ որ , մինչև ընթրիքի ժամա-

նակը պատահամբ նրանցից ոմանք դժուարանային ծուռ պահելու, այն ժամանակը մի կտոր հաց կամ քանի մի չամիչ կամ մէկ ուրիշ թեթե բան ուտելով, քաղցը անց էին կացնում: Այս ժուժկալութիւնը այնքան հարկաւոր էր համարուած թէ առողջութեան և թէ գործունէութեան մասին, որ մինչև անգամ Արևելեան յաղթանակներից և կողոպուտներից Հռովմ մտած ճոխութեան և շուայութեան ժամանակումն անգամ շարունակուեցաւ և մի անգամ սեղան նրուտելը սովորութիւնը չվերացաւ: Այս ժուժկալութենից հրաժարողներն և հացկերոյթ տուողներն անգամ երեկոյին էին սկսում իրանց խրատնանքը, որովհետև մի անգամից աւելի սեղան նստին այնպիսի սոսկալի բան էր համարուում, որ մինչև Կեսարի ժամանակով շատ ամօթ էին համարում արևը մայրը չմտած սեղան նստիլը: Ուստի թէ որ մեծ խստութիւն չի համարուիլ, շատ պատշաճ և յարմար պիտի դատիմ, որ իմ փոքրիկ աշակերտս միմայն ցամաք հացով անէ նախաճաշիկը: Անհնար է երևակայել, թէ սովորութիւնը ինչքան ազդեցութիւն ունի մեր վրայ և կարծեմ թէ Անդղկայումը հիւանդութիւնների մեծ մասը մեր շատ միս և քիչ հաց ուտելը սովորութեանց պիտի տանք:

Պիտի շարունակուի:

Մատթէոս Մամուրեան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՐԱԲՆՈՎ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻՆ ՎՐԱԹ:

Երբ որ Հայաստանի գաւազները իրանց հայրենական փառքից և ժառանգութենից թափուր՝ դունդ դունդ ելան և հողազնդիս գանազան կլիմայից տակ սփռեցան, երբեմն սրից, հրից և արիւնարբու բռնաւորներից հալածուելով, երբեմն ինքնակամ յօժարութեամբ և բազդալինդրութեան ողւով վառեալ, իրանց հողէն ապաստանարանը և բերդաքաղաքն համարում էին միայն Հայաստանեայց Եկեղեցին և իրանց բարոյական հանգամանքներն էին միայն բարեպաշտութիւնն և

և պաշտօնասիրութիւնը, իսկ իրանց մտաւորական յասկաւթիւններն էին պարզամտութիւնը, չափաւորութիւնը և դանդաղութիւնը և այս ամէնքին պըտակում էին մի անբուժելի վեհերոտութիւն և ցաւալի վհատութիւն, որոնք և իրանց կրած անհատնում զրկանաց և տառապանաց հետեանքներն էին : Իսկ աշխարհիս քաղաքակրթական և կենսավանական բարեմասնութեանց աչք չունենալով՝ իրանց սեպհական մութ և պարզ շրջանի մէջ իբրեւ աշխարհաշրջիկ և վտարանդի գաղթականութիւնք փափաքում էին երկրագնախ որ և է կողմումը զատ զատ և անհաղորդ բուննիլ ծլիլ և շնչել և առանց երկրաւոր լուսաւորութեան պատուաստիցը ընդունելու ամէ ամ և դարէ դար մի և նոյն պտուղը տալ և թերեւ մէկ օր մի անգութ փայ տահատի տապարին տակ անմուռնչ կործանիլ կամ նենգամիտ այդեպանաց հնարիւքը չորանալ, փոխլ և քայքայիլ :

Ասան զի ուսել էին իրանց նախնեաց և մարտիրոսաց արիւնէն, որ աշխարհս չէ իրանց համար. տեսել էին, որ նահատակաց մարմինը չէին կարողացել Հայաստանը Ճինգիս խանի և Լէնկթեմուրի հարուածից ազատել. համոզուել էին, որ միմայն մի երկնային հրեշտակ, Սմենադիաին խորհրդոց գործադիրը անօրինում է բռնաբար մեր Հայոց աշխարհին դէպքերը. վայելել, կշտացել, տաղակացել էին նախնի հայրենական մեծութենից և միայն ահիւ, երկիւղածութեամբ և աղօթիւք այս անցական կենցաղս կնքելու և Սմենակալին ատեանը երեւելու դիտում էին և տենչանում : Սակայն նրանց իջևանած կայանքը ոչ Սահարայի անապատը և ոչ Հոգանդոդներու երկիրներն էին, այլ սրանցից մի մասը Պոսթորի եզերքը և Ողիմպոսի ստորոտը իջան, ոմանք Գանգէսի ափունքը, այլք Եւրոպայի արեւմտեան կողմերը և Աֆրիկէի խորշերը գաղթեցին : Այն տոեն մի նոր հրաշալի փոփոխութիւն տեսան, որ մի ազգու յեղափոխութիւն՝ ներդործեց նրանց ճգնաւորական զգացմանց վըայ : Տեսան մի նոր քաղաքակրթութիւն, մի նոր սովորութիւն, նոր ընթացք և յառաջադիմութեան նոր միջոցներ և իրանց բանական թմբեալ յատկութիւնքը փոքր ինչ արթնացան : Փոքր առ փոքր հաս-

կացան նաև, որ Աւետարանի զուտ և անմահական բարոյակա-
նութեան սկզբունքը և դասերը կարող են յարմարիլ նաև աշ-
խարհային գործողութենից, զգացին, որ չեն ինքեանք մի-
միայն հոգեղէն արարածներ, այլ թէ ունին նաև մարմին,
ունին բանականութիւն, ինքնիշխանութիւն, պարտք, փա-
փաք, իղձ, զոր լցուցանելու համար պէտք են աշխատանք,
պէտք են գործունէութիւն և հնարագիտութիւն: Ուստի իս-
կոյն 'ի գործ սկսան. իւրաքանչիւր Հայ գաղթականութիւն
իր գտնուած երկրի ճարտարութիւնը հեշտիւ ուսաւ. Կ. Պոլ-
սոմը լցուեցան Հայ սեղանաւորներ, Լեհաստանումը մի
ժամանակ Հայ դիւղատէրներ, երկրագործք շատացան: Խոտ-
լիայումը, Սմատերգամումը և Անդղիայումը բացուեցան Հայ
վաճառատունք: Զմիւռնիա, այս Արևելեան մթերանոցը,
Հայոց յանձնեց իւր բանալիքը: Ռուսաստանի և Պարսկաս-
տանի վաճառատեղերումը Հայկեան ճարտարութիւնը և ապ-
բանքը բարձրադուլի տիրում էին: Հնդկաստանի և մանա-
ւանդ Պէնկալի բրնձի դաշտերը Հայ գաղթողներու քրտա-
րը պողպերում էին: Հայկեան նաւերը Գանգէս գետէն
ու Հոմպէի կղզիէն ելնելով՝ Պարսկային ծովը, Ափրիկէի
ջրերը երթեկեում էին. Հայ վաճառականները Եւրոպայէն
Սփիա, Եղիպտոս և փոփոխակի ապրանք տանում բերում էին
և վերջապէս մի ժամանակ այլևայլ կլիմայի, յառաջադիմու-
թեան և սովորութեանց համեմատ և Հայք փոքր ինչ փայ-
լեցան իւրեանց պանդխտութեան ժամանակը: Սակայն այս
նիւթական զարգացումը հասաւ մի կէտի և այստեղ կանդ ա-
ռաւ, խրուեցաւ, մինչ դեռ մարդկային յառաջադիմութիւ-
նը թէ գիտնական, թէ արուեստական և թէ վաճառական
անընդհատ են, ինչպէս նաև մարդկան միտքը և փառասիրու-
թիւնը անյադ և անսահման:

Եւ ինչո՞ւ այսպէս:

Երեք պատճառ կան այս առւտրական ոգւոյս դադարմա-
նը, որ այժմ անկում համարելի է. ըստ որում նոյն դադա-
րումը ամէ ամ վաճառական դիտութեան արած յառաջա-
դիմութեան նկատմամբ յետադիմութիւն է դառնում:

Նախ՝ Հայք իրանց հայրենեոց մէջ վերջին ասպատակու-

Թեանց ժամանակիցը հողական կալուածոց անապահովութեան վհատեցուցիչ յիշատակը մտքներումը արթուն պահելով և մանաւանդ տեսնելով, որ իրանց սարկութեան ժամանակն ևս նորանոր տեսքը և իշխանքն ու բնական երկիրներուն օրէնքը բացի անմիջական պաշտպանութիւն չտալուց անձնական ստացուածոց նաեւ հարստահարութեանց զիմում են, չարատեւեցին երկրագործական ձեռնարկութեանց մէջ, որ ամէն հարստութեանց կեդրոնն ու պայմանն է. ուստի և իրանց դրամագլուխը միշտ շարժուն և անկայուն վիճակի մէջ գտնուելով՝ շատ անգամ ֆնասաբեր գործողութեանց, կրից և զեղխութեանց կամ նենդութեանց մէջ հեշտիւ սպառում էին:

Երկրորդ՝ Հայք թէ և հետաքրքիր, ուր որ բնակեցան ուսան դիւրաւ ինչ որ տեսան, տեղական բանուկ արհեստը կամ առուտուրը, առանց մանրադննիս և կանոնաւոր դիտողութեան և կատարելագործելու եռանդեան, այլ միմիայն վերի վերոյ սովորութեամբ: Եւ սակայն ամենէն աննշան վաճառական գործողութիւնքը, որոնք մարդկան և ժողովրդոց յարաբերութիւնքը բազմապատկում են և ընկերական ոգի ափռում, ապրանաց տարուբերը, դրամոց շրջադաշնութեան գիտութիւնը, զանազան երկրներու բերքը, օրէնքը, տէրութեանց քաղաքականութիւնը և ազգաց պիտոյքը և հանդամանքը զիտելով ու առնելով են լինում և մեծամեծ ուսմանց և անբաւ հաշիւների և կանխատեսութեան կարօտ են: Տաճկաստանի Հայք, մանաւանդ այս մասին իրանց տխրութիւնը ինքնահաճ անախառութեամբ և ապարդիւն գործունէութեամբ կուզեն քողարկել, սակայն միւս կողմէն ինչ որ վաճառական անթերի սկզբունքով չեն կարող կատարել, ուրիշ մեծագոյն թերութեամբ, այս է բարոյական նուաստութեամբ և շողքորթութեամբ են դուլի տանում: Իսկ այս ապականիչ դրամը ապականեալ, անուսում և մոլի ազգաց մէջ անց է կենում և չէ թէ ողջամիտ, յառաջադնաց և ուսեալ ժողովրդոց մէջ, որոնք աշխատանաց և հարստութեանց միջոցները զարգացնում են և դիւրացնում: Եւ ահա նոյն Հայկազունք, որ երբեմն պարծենում էին, որ միայն հոգւով և ժուժկալութեամբ են ապրում, ընկան այժմ էն կողմի ծայրը և

միայն սակեով փայլել փափաքում են , որ ըստ ինքեան չէ այն ազգաց էական հարստութեանց և երջանկութեան գլխաւոր պայմանը , այլ միայն նրանց գործածութեան ընտիր և արդիւնաւոր եղանակը . ազգային հանճարեղ գլուխները , կանոնաւոր աշխատանքը և ազատութիւնը կազմում են ազգային բարօրութիւնը : Իսկ Պօլսի Հայ դաղթականութիւնը այս ոսկին շահելու ոչ թէ ճարտիկութիւն , այլ յօժարութիւն և լուսաւորեալ միջոց չունի : Ահա՛ սոյն պատճառաւ այլեւայլ նժդեհ Հայ հասարակութիւններն , որ Լէհաստան և Իտալիա էին դաղթել , փչացան և անհետ եղան : Եւ հիմա այս կողմերումն էլ նոյն փորձութեանց դիմում են Հայք , եթէ շարունակեն հպատակելու ստորին և վատ սովորութեանց և հնարից , որպէս զի մի քանի փող աշխատին : Եւ այս լիովին վաճառականութեան ընդհանուր ազնիւ ոգւոյն և ընթացից ներհակ շաւիղ է : Ասան զի որչափ այս օրինաւոր շահը արդարացի ճգամբ վատտակեալ գովելի և մեծամեծ բարօրութեանց պատճառ է , նոյնքան թիւր և անպատիւ շահը ապականակիր և ազգակործան ազդեցութիւն է ներգործում բարուց վրայ :

Իսկ այս տգիտութեան և դանդաղութեան երրորդ և գլխաւոր պատճառն է Պօլսի բնակող Հայոց , թէ և Լուսաւորչական հոգւով դարձեալ իրանց տեարը , այսինքն Տաճկաց ճակատագրական վարդապետութեան անդիտութեամբ հակին և ամէն բան բաղդին տնօրէնութեան թողուն : Քանզի չեն ըմբռնում տակաւին , որ լոկ մի մարդու կեանքը ազգերի կենաց չի նմանիլ . այն անցական է , այս մշտնջենական և մշտնջենաւոր կատարելագործութեան ընդունակ : Արդ՝ այն կատարելագործութեան գործքերն են անհատ մարդիկը , որոնցմէ իւրաքանչիւրը պէտք է , որ գուն գործէ իրան թէ մտական և թէ նիւթական համբարը աւելցնելու և ժամանակին լուսաւորութեան արգասիքով լցնելով իւր սերունդին աւանդէ : Այսպէս անանդէ անանդ նոյն համբարը այնքան կառատանայ , որ նրա արդիւնքը դարէ դար յաջորդ սերունդները աւելի բարդաւաճելով կ'փայտեն և կ'կազմեն այն քաղաքակրթութիւնը , բոլոր իր բաղմամեայ ճարտարութեամբը , ազգի ազգի և յարա-

կից գիտութեամբքը, արհեստներովը, հոյակապ շէնքերովն և արձաններովը և վերջապէս արեւմտեան լուսաւորութեան պայծառութիւնքը, որոնց նշոյնն անգամ հազիւ թէ մեր կիսաբաց աչքերին ընկնում է : Արդ՝ մեր ժամանակի Հայը ի՞նչ անէ հազարաւոր տարուց հետէ իր բանած արհեստը, որ էլ յարգ չունի, ի՞նչ անէ իր դործ ածած գործին, որոյ վրայ կատարելագոյնը կայ, ի՞նչ անէ արած առուտուրը, որ էլ չի դուս գնում. վարում է և աշխատում է նոյն միջոյին, հագնում է և զուգուում է այն Եւրոպական ընտիր շորերով, անգին ձեռակերտ զարդերը իբրեւ հրաշակերտ բաներ է նկատում և թանկ թանկ գնում է նրանք. զարդարում է իւր տունը արեւմտեան կահ կախածք ու այլեայլ զարդարանքով և չէ մտիկ տալիս, թէ իւր դրամադուխտ, երբ տարեկան հաշիւը տեսնէ (եթէ երբէք տունէ), բաց պիտի դնէ : Վասն զի ինքն էլ չունի էս արհեստը և գիտութիւնը, որով կարողանայ իւր ձեռաց, մտաց ու ճարտարութեան արդասիբք Եւրոպայի ծաղկեալ քաղաքներումը քշել : Եւ ի՞նչ իմ բանն է ասում է, ես թող ապրիմ, հանգիստ կեանք վայելեմ, ետնէն եկողը թող մտածէ և ինքն էլ շահի : Այսպէս չքաւորութիւնը չի ուշանալ բոլոր Հայոց անդամները պաշարելու և երբ որ չքաւորութեան հալումաշ ճանկի տակ մի ազգ սողսկում և հեծեծում է, չկայ յոյս ոչ գիտութեան, ոչ զուտ և բարոյական բարուց, ոչ յառաջադիմութեան և ոչ ազգապահպանութեան :

Այսպիսի մի եղկելի ազգ նմանում է այն տղայամիտ մարդուն, որ ապագայի վրայ մի սուր աչք չթափանցելով՝ խաղում և հրճւում է պատանեկի նման մանկական խաղերով և ահա մի քիչ դէնը ահատեալ սով, աղէտք և կործանում բերանաբաց մնում են նրան կյանելու :

Եթէ անգամ մի մեր աչքը շեջնէք Կ. Պոլսի առևտրական շքանի վրայ, ի՞նչ դուր պիտի որոնենք այս խօսքի ճշմարտութեան ապացոյցները՝ թէ Հայք սոյն երկրին վաճառականութեան մեծագոյն մասը բռնած են : Չեմ տեսնում այսպիսի մի նշանաւոր բան, այլ ընդհակառակն նրանք նոյն ճիւղի մէջ մի ստորին երկրորդական տեղ բռնած ունին : Տեսա՞ծս

քանի անուանի սեղանաւորներ են, որոնք իրանց հին հարց
դրութեան հետեւում են 'իզուր հին շահերը փնտռելով և
ամէ ամ անխտհեմութեամբ և 'ի փառամոլութենէ պլոկուե-
լով, գետին են կործանում. քանզի դարուս յառաջագիւմ
սեղանաւորութեան գիտութեանը կոյր են մնացել. էն կողմը տես-
նում եմ տէրութեան մաքսատանց և տասանորդաց բազմա-
թիւ վարձաւուներ, որոնք ուրիշ ընտրելազոյն գործոց ան-
յարմար և անտեղեակ լինելով՝ նոյն անգնդային և խառնա-
կնճիւ գործողութեանց մէջ մննելով՝ հուսկ յետոյ թէ ի-
րանք և թէ իրանց ունեցած դրամագլուխը այնտեղ անդարձ
մուրում են. էս կողմը բազմաթիւ խանութպաններ, որ թէ
և փոքր 'ի շատէ իրանց շրջանին մէջ արթուն են և բանի-
բուն, բայց սեղմեալ և կարճ են իրանց գործողութիւնքը
և իրանց յարաբերութիւնքը Եւրոպայի վաճառաշահ քաղա-
քաց հետ ուղղակի չլինելուց զատ, չունին և այն կանխա-
տեսութիւնը և բարակ զննութեանց ոգին, որ միայն առե-
տրական և անտեսական գիտութեամբ ստանալ կարելի է:

Արհեստաւորներն, որոնք թէ և ժիր են և աշխատասէր,
հազիւ թէ իրանց տարեկան ապրուստը ճարում են և իրանց
ընտանիքը թշուառութենից աշխտում. վասն զի քանի մի
բացառութեամբ որչափ հնարեալ և կոշտ արհեստներ կան,
նրանց ձեռքն են. և այն բանը, որ նրանք ամլաներ քրտինք
թափելով դուրս են հանում և ստեղծում, Եւրոպայից նրա
վրայ գերազոյնը և աժանը նաւերով բերուում են և Պօլսոյ
հրապարակումը օտար վաճառականաց ձեռքը ծախուում:

Գործաւորներն մեծ մասամբ Հայաստանի ներսերէն այս
տեղ եկած են. սրանք կամ ստորին ծառայ, կամ բազանեաց
սպասաւոր, կամ բեռնակիր են դառնում: Այն Վանեցիք,
որ ապրուստ ճարելու համար ընտանիքը և որդիքը թողնելով
գալիս են այս տեղ, լաւ կանէին, եթէ իրանց հայրենիքումը
մնային, աշխատէին և զայն շէնացնէին, Քիւրդերի և փա-
շաների աւազակութեանց և հարստահարութեանց դէմ դնե-
լով: Վասն զի իրանց կորովն և առոյգ կազմուածքին հա-
մեմատ չունին այն մտաւորական մշակութիւնը, որով կարո-
ղանան այս տեղ վիճակաւ ևս բարձրանալ, այլ օրէջօր իրանց

վարած պաշտօնը ծերանում է և եթէ յանկարծ անիւ և շոքի դործ ածուին այս տեղ , այն ժամանակը պիտի անդործ մեռնին և կամ ուրիշ դործոց պարապին . իսկ իրանց դրամադրուիք , որ է իրանց պնդակազմ կռնակը կամ կորովի ձեռները շատ քանի չեն ծառայում քաղաքակրթեալ ազգաց մէջ : Արդարեւ տեսնում եմ Չմիւռնական Հայ հասարակութեան մէջ մի նոր եռանդ և ճիգն արեւելեան վաճառականութեան հետ միացնել նաեւ Արեւմտեանին մէկ ճիւղը : Սակայն Պօլսոյ Հայ հասարակութիւնը , որ բազմաթիւ է և դործունէութեան , ընդունակութեան և ժրութեան մասին սնուանի , ինչո՞ւ ժամանակիս առևտուրին համաձայն չեն ընթացք բռնում . մի՞թէ աշխատանաց աշատութիւն , ստացուածոց ապահովութիւն չկան այս տեղ . մի՞թէ ենիշերիներու իշխանութիւնը չվերացաւ այս կողմերից : Այո վերացաւ . ուրեմն ո՞ր են Հայոց դործաբանքը , ո՞ր են առևտրական ընկերութիւնքը , սեղանատուներ . ո՞ր ծովերից դալիս են նրանց յատուկ նաւերը . քանի՞ մեքենագործ , հիւսրն , երկրաբան , նշանաւոր վաճառական գտնուում են նրանց մէջ . հազիւ հալ մի քանի հատ մատով կարեմ ցոյց տալ : Ամերիկայի , Լոնդոնի , Փարիզի և աշխարհիս ո՞ր կողմը անց է կենում Հայ վաճառականաց անունը և վարկը (էյթիպարը) . ինչո՞ւ Հայք ևս Յունաց պէս այս մասին գէթ յատաջաղեմ չեն . ինչո՞ւ չեն ծանօթացնում օտար լուսաւորեալ ազգաց , իրանց առևտրական շրջանը ընդարձակելով և առուտուրի հոգին սովորելով , փոխանակ նրանց պակասութիւնքը և մեղութիւնքը վատթորէն օրինակելու : Ժամանակ է և հարկաւոր է , որ աչքներս բանանք . ամէն թշուառութենէ ծ նրադոյնը կսպառնայ մեզ նոյն իսկ քաղաքակրթութեան շահը և վաճառական դիտութիւնը , եթէ դանդաղ նստինք և նրա՝ ազդարարութեանը խուլ և կոյր մնանք :

Տաճկաստան իր թէ քաղաքական և թէ վաճառական յարաբերութիւնքը օրէ ցօր ընդլայնում է . օտար պետութեանց հետ . անհպելի չեն նրա եղերքը Չինաստանի և Ճափոնի պէս նորանոր գիւտից և ապրանաց , և եթէ Հայք առ աջ չանցնեն , մնալու են այն եղիւի և յետադիմ վիճա-

կումը որոյ մէջ Հնդկաստանի Հայքը բնկան, երբ Անգղիական խուզարկու դրօշակը Գանգէս գետի բերանը սկսաւ ծածանիլ :

Վաճառականութեան բաղմարդիւնն օգուտը տեսապէս չքզիտեցողը ամէն օր նրա առաւելութիւնքը դործնապէս նկատուի է : Ամէնից աննշան ժողովուրդներ վաճառականութեամբ յառաջացել և պատմութեան մէջ մի անուն են ձգդել : Հիմա աղգերը չէ թէ պատերազմական փառաց համար են մրցում, այլ քաղաքակրթութեամբ և բարօրութեանց մէջ իրարից գերազանցելով : Ահնաց վայելութիւն , անսահման պիտոյից և քաղաքաց լրում , ժողովրդոց բնկերակցութիւն , խաղաղութիւն և բարօրութիւն , ուսմանց բարգաւաճում , տէրութեանց զօրութիւն , ազգաց բաղմատեսակ հարստութիւն տուողը նոյն իսկ աշխատանքն ու վաճառականութիւնն են :

Սակայն ինչպէս ամէն արհեստ , նոյնպէս վաճառականութիւնը իր ամենաբարակ գիտնական դրութիւնն ունի , առանց որոյ անհնար է յարատեւ օգուտ քաղել նրանցից : Նրա առաջին էական հիմն է քաղաքական տնտեսութիւն , որուն կարեւորութիւնը և զանազանութիւնը Եւրոպայի մէջ անցեալ դարուս ջերմաջերմ վիճաբանութեանց նիւթ լինելուց յետոյ , այժմ հաստատուն և լուսաւոր սկզբանց վրայ հիմնեալ , մի գիտութիւն է դարձել և ամէն օր մանաւանդ Մանգղիաց և Փարիզ գիտուն վարժապետներ յառաջ բերելով՝ նրա կանոնները ժողովրդեան ընտելացնելու հոգս են քաշում : Եթէ այս խիստ կարեւոր և ընդարձակ գիտութիւնը , բաց առնելով Անգղիան , միւս տէրութեանց մէջ նոր ծաղկիլ սկսելով՝ անբաւ օգուտներ ծագեցաւ , իրաւիկ ևս առաւել յետ մնացած է մեր մէջը , որ տակաւին չգիտենք , թէ մարդուս թէ ընկերական և թէ քաղաքական պարտաւորութիւնքը և նպատակը որո՞նք են . այլ միայն թիւր , մալար , գռնհիկ ընթացքով և զաղափարներով վարում ենք մեր առեւտրական և կենսավարական դործողութիւնքը :

Թէպէտ և երբեմն երբեմն Նիկողայոս Զօրայեանի շնորհքով և Բազմավէպ ամսագրի միջոցովը այս տնտեսական գիտութեան վրայ ազգայինք դոյզն ինչ տեղեկութիւններ ըս-

տացան, սակայն այսպիսի լայնածաւալ ուսումն մի քանի դասերով չի լրանալ: Ուստի այս մասին երևելի վարպետների, ինչպէս Ադամ Սմիթը, Պիտքի, Սէյ, Պասդիա, Կարնիէր և այլն և այլն խորհուրդ հարցնելով՝ սիրելի ազգիս քաղաքական անտեսութեան վրայ քանի մի կարևորագոյն ծանօթութիւններ հետզհետէ հաղորդելու զիտաւորութիւն ունիմ:

Մատթէոս Մամուրեան:

ՍՕՍ Է ՎԱՐԴԻԹԵՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ,

Շարունակութիւն (*)

ժ.Ե.

Եթի որը սրբաշարժը առաւօտէնց խոտհնձի սլանն ա. աչխաւ...
 ւոր Հեթում հալիւորը տեղիցը վեր ա կացել, երեսը առուումը լուս-
 ցել, կաննել ու կնդայ վրա թոնթօրում: Էս հըր են մեր մանդաղները,
 խարուր, մենք էլ տուն ենք էլի. ձեր տունն Աստուած չինի, շատ
 մարդ, որ քոմակ էլ չունի, մէնակ մէկ հոգի ա, հէնց տուն ա պա-
 հում, որ պօղօքի միջի պէս. իրեք չորս յիքի էլ որ ունենայ, հէնց
 կըրէջարի, (մշակել) որ մարդի քէֆ կըղայ նրա յիքանոնց մատներին
 մօիկ տալով: Ասում են մեր հարեան Մամրէն ազա՛ մարդ ա, հինգ
 յիքի ունի, ինքն ա իր չոր դուխը, մի նօքար էլ չի բռնում, դեղի
 առաջին համբէն ա. ես իմ Աստուածը հալալ ըրին նրան իրա ճակա-
 աի քրտինքը. երկ օր ա, որ խոտ հնձուր ունի, նրանք հնձում են,
 ինքն էլ տղուխը գլուխը կտալած՝ էն արեի տակին նրանց քոմակիցը
 բարդ բարդ ա քցում, որ չորանայ ու խորմուի. «խօսքը էչը նիւնիլը
 չի, իշիցը վէր դալն ա», խօսքը վեց տղայ տէր ընկիւր չի, խօսքը Մամ-
 րէի պէս մուք բէջարիլն ա. ասում են, թէ Սուրմակը կրճան մարդ

(*) Տե՛ս Տեարակ Ա. Բ. Գ Կ Ե.

ա , միւս չի առնում , թէ որ միս եմ ուտում ասում ա , ասումներին տակին ա մնում , հիւանդանում եմ . ես իմ Աստուածը շատ լաւը նա ա անում . Աստուած դրուտ նրա սրտովն էլ իրան տուել ա . փառք Աստուծոյ , տղէքն ունի , հիմի նրա յիքանոնց խոտերը հնձոտած պըրծած կըլնին , մի ծեղ չի մնացած ընիլ . գարունք կրացուի՝ նրան ու իրա տղէքանցը էլ դնում դադար չի ընիլ . մըջմի քարվանի պէս հա կրում են միալար ընչանք իրիկուն . հիմի նրա տարեկան ցախը լսրած կըլնի , ի հարկ է իրանց յիքանոնցիցը մի չոփ չի ընիլ , որ մարդ աչքը կոխի . համա որտեղից որ ա , մարդի դուռ ու տունը լիքն ա . կերածն էլ , որ հարցնես , մի քիչ չոր ցամաք հաց ա դարի խառնած . թէ Աստուած ոչ անի , թանգութիւն տարի ընի հօ , էլ ցոյրնի անում նրա տանը չես լսիլ . պտի ասած , որ մարդ իրա երեխանցը պտի ըսենց պահի , որ խելքները գլխները գան . նրա երեխէքը , որ թունդիրն ածես էրես , չորահոտ չի պալ վրներիցը , մենք զժ՜ նման աշխատում ենք չորերիս ու փորերիս անում . նրա տղէքանց գլխին , քանի խելքներին հասել են , մի գտակ ա էլել . համա իմ տղէքը տարին մինը փոխում են , էլ չեն չորհակալ . որ՝ ոնց՝ որ ուտիլ հապիլ են ուզում , ընենց էլ աշխատեն , ուլ դարդ կանի . համա ըսնն էս ա , որ ուտելու դոչաղ են , անելու քոռ . օրն էկել ա ճաշ դառել , դեռ քընած են , օխտը հետ անկաջներումը դուռնայ ես ածում , նոր են զարթնում : Հալալ ա հացը Սահակի տղէքանցը . երեք աղպէր են , լաւ ուտում են , լաւ խմում են , աշխարհքիս վայելչութիւնները անում են , իրանց բանն էլ չեն թողնում , որ գեանին մնայ . նոր , որ դուռ էլայ երեսս լուսնալու , Սօսը՝ որ ամէն օր մեր աղջկայ համար նոր նոր փորձանքների ա հանդիպում , մի սուր մանգաղ մէջքը խրած , որ լէնութիւնը մի թիղ կըլնէր , մի հնձի չարվար կռնատակին գնում էր յիքին . ես էն թաւուր տղի ջանին դուրբան , ամէն բան էլ դիտի . խաղ կանչիլ , քէֆ անիլ , մարդամէջ մտնիլ , հրնկերի սիրտը չահլ , խնդացնիլ , զօչաղութիւն անիլ , կոխ պրծնիլ , իր թայերին գետնովը տալ , կրուիլ , էլ յետ բարիչիլ . ինչ ասես , որ չանի , իրա բան ու գործին արի կենալ . ես իմ աղջիկը նրան սրտի տամ , որ հարկը տարի կենաս , որ ճգնիս . էրէկ ձի ա խաղացել , խաղ կանչել , աղջկանդ անումը տըժիլ , դանդառ ես անում . հոգը դիժ կատարիդ , քէֆի օր էր , ընենց կանէր , մի տես էսօր ինչ ա անում է . նոր անց կացաւ , գնան մի նըրանց յիքին տես , հիմի չորերը հանած շապկանց , խստէ գտակը գըլխին ուլ թումըը հնձել կըլնի . ես հօ տեսիլ չեմ , ասում են , թէ ընենց խտակ ա հնձում , որ եղը վէր ածես , վեր կըհանուի , կտրկի չաղ տնա , կըկխտուի մի մին : Ինձ վեց աղայ ունիմ , թէ հնձում էլ են , կէսը չաղ են տալի ու վրէն թողում , ես իմ տղէքանցովն ինչ ուրտխանամ . տղամարդը էս վախտ քնած կըլնի , ես հիմի Մամրէին կը-

նէկ չի ածւոյ՛մ , Աստըծուն էլ դժար չի թուի . որ մէնակ ընէի , հիմի
 ես բանից պրծել էի . ստով , զորթով , դաքով , տալապով եօլայ կըտա-
 նէի : Այ կնիկ , ուր ա մեր մանդտոնները , խալտը , խոտհնձի չալվա-
 րը , բեր ես հաքնիմ էրթամ էս հալիւոր տեղովս հնձում , թող զրանք
 երկար ու բարակ մէկնուին :

— Քա քանի քչերհանայ բարկութի դէմ բերանդ բաց արած՝ ժանդդ
 վէր ածես այ տնաչէնի մարդ . ինչ էլաւ քեզ , դեռ լիւր նորա բաց-
 ուել , դեռ խոտհնձի պատը էսօր ենք մոտէ . հլա ընչանք զրուստ հոճ-
 ձը մի շարաթ էլ ունինք , ինչ էլաւ , հօ չորացաւ ոչ : — Սուս կանց ,
 բարկանալով ասեց Հիթումը , դու էլ ըտէնց ես ստում , որ ես բերա-
 նըս բանամ ոչ . հողը հօրդ գլխին , յիքանիքն էլ առաջուանն են , ծի-
 բանիքը առաջ հիմիկուանից շատ էին , դու մէնակ համ թափ էիր տա-
 լի , համ թօփ անում , համ ուտում , տանում չնղնեւումը փռում , համ
 էլ չիրը հաւաքում , տուն բերում . հիմի իրեք հարսն ունիս մի աղջիկ
 էլ հետը , էս տարի մեր ծիրանները ծառերի տակին հօտեցին , խաչիլ
 դառան , կէսուէ կէս էլաւ , ետղին տարաւ , կիտող չէլաւ . դու մի կը-
 նիկ էիր , համ տանն էիր մոփիկ անում , համ յիքանոնցը . տես քու
 հարսներին , թէ մինին յիքի ես զրկում , մինն ա խռովում , թէ ես տա-
 նը մնացի . թէ մէկէլն տանն ես թողում , մինն ա նօթերը կխտում ,
 թէ ես յիքին գնացի . ուր ա մեր հալալ քրտինք թափելով , աչխա-
 տանքով ուտելու օրը . հիմի հլա մի քիչ վրէշ հալ կայ , էլի պատիւ
 ունիս , քիչ ու միչ խօսքիդ անկաջ են անում , հաղար խօսքիցդ մինը
 պարանի են դնում . դու կանց՝ պառաւիս , տես ոնց են գլխիդ տալի
 սչքդ հանում , բերնիդ էլ մոփիկ չի անում . տեսնում ես , որ ես երկու
 խօսում եմ , ստում են հալիւորել ես խելքդ յետ ա տուել , էլի քու
 կաներումդ զօրութիւն կայ՝ մի քիչ ժողում ես . տղէքդ հօ մարդատեղ
 չեն քցում քեզ , դու էլի նրանց թափաշն ես քաշում : Իմ մէրը հա-
 լիթ տարեկան պառաւ էր , ես նրա առաջին չէի կարող բերանս ծած
 տալ . հարսների սատը հօ , դեռ նրա անկաջը չէր ընկել . փառք Աս-
 տուծոյ , մինն էլ դու էիր , տեսար . հիմի տեսնում ես , մի բան ա-
 տելուս հարող քեզնից բարձր ա դուռում , որ դու տակիդ չորանում ես ,
 թէ հիմի կըտայ աչքս կըհանի . դու թող գլուխդ նիղեն . մարդ էլ որ
 խօսայ , բերնին արի : — Ի՞նչ անենք այ մարդ , զուլսը տեղացեւ-
 լով ասեց պառաւը , ուղղեարն (ժամանակ) ա քոացել , մեր քոռ-
 բաղդիցն ա . մեր վախտը աղջիկը քսան տարեկան կընէր , տղէն քը-
 սանուհինդ , դեռ աչխարհքիցս խաբար չէին ունենալ . քսան տարե-
 կան աղջիկը քսան ու հինգ տարեկան էրդլի տղի հետ վեր ունիւտ էին
 անում , բանից խաբար չէին ընում . իմ միտս ա , որ ես հառած կա-
 տարած աղջիկ էի , մեր յիքու հարեանի հետ , որ քու Վահան տղիցը
 մենք էր , մի տեղ նստում էինք , խաղ անում , յիքին պահում , շատ

անգամ էլ յիշու ափումը իրար հետ թեք էինք ընկնում ճիտ արած քնում , հնց որ երկու տարեկան երեխեք քեր ու աղպօր պէս . տեսնում ես հիմի ըսէնց բան . դեռ քու աղջիկը ինչ տեղն ա հասել , որ աղայ ա սիրել , նրա սիրու դարդիցը միտը հալուել , ոսկոռն ա մնացել վրէն . հինգ տարեկան աղջկայ որ հարցնում ես , թէ մենծանաս , ինչ պտի անես , ասում ա , մարդ պտի առնես , երեխայ բերեմ . մեր վախտին հարսանիք էլ էինք ըլնում , բան չէինք հասկանում , սաքի ինչ մեղադրեմ նրանց . մենք հլա ողորմութիւն ենք , որ էս վախտին ենք ռաստ էլի . վնչ մեղնից յետի եկողներին , ջուրն էկել ա նրանց տարիլ , նրանք աւելի բէթար պտի ըլնին . վաղի մասալէն չըլի , « ձուկը գլխիցն ա հատել » , մենծից ընչանք պատիկ ըսէնց ենք էլի , թէ հաղեորական , թէ աշխարհական . մինը մէկէլիցը օրինակ ա վեր ունում էլի :

Մարդ ու կնիկ ըսէնց իրար սրտից ջուր խմելով խօսացին ու մարդը վեր կացաւ , որ գնայ յիփին , կնկանն էլ ասեց , որ աղէքանցը վեր կացնի թէպ զրկի : Հէնց որ մարդը գնաց , կնիկը աղէքանցը վեր կացրուց ու ասեց , որ հէրմիդ գնաց յիփին , մանգաղները տարաւ , ձեզ էլ կանչում էր . — Դէ մի մին թիքայ հաց տուր բերաններս դրնենք , ասին աղէքը , սոված հօ բերաններս հովին չափ բռնենք յիջումը : Մէրը մի մին լոջ բերուց , տուուց աղէքանցը , թէ ձեռնելիս դուրում անաղով գնացէք , ես էլ կերակուր կեփեմ ու կըղրկեմ : Ջըղէքանցը ձամբու քրից , ինքն էլ վեր կացաւ , տեղերը հարսներին կիտիլ տուուց , կարիցը վեր էկաւ (ընչունքի կտերն էին քնում , ինչպէս նրանք , էսպէս էլ բոլոր գեղացիք) , կովիւրը կթոտեց ու հարսներին մինին ասեց , օճաղ անի , պղինձը ջուր լցնի , ոսպը դնի վրէն , մինին էլ ասեց , որ աթարը թիտի , մէկէլին էլ մի ուրիշ բանի դրուց , ինքն էլ ջահրէն դրուց առաջը , մանիւն առաւ ճըվոտացներով մանեց , թոռի օրօրոցն էլ դրուց կուշար , ոտով ժամ տալով օրօրում էր ու էս նանիկն էր կանչում ծանր ու բարակ :

Նանիկ , նանիկ իմ Գրիգոր , դու նանիկ , նանիկ , նանիկ :

Բեկ համար դպտի սար ու ձոր , դու նանիկ , նանիկ , նանիկ :

Պառաւ գլուխս դուրբան կըտամ , դու նանիկ , նանիկ , նանիկ :

Անուշ բային ես քու մօր , դու նանիկ , նանիկ , նանիկ : (*)

Նանիկ արան մենծանաս ,

Հալիւորին ծերանաս :

Նրբ որ խելքիդ տէր ըլնիս ,

Պառաւ տափիդ չմոռանաս :

Տառը գլխովդ պախ դայ ,

Ինչ խաթայ ունիս տափին դայ :

(*) Ամէն տողի վերջին կրկնել նանիկ :

Երեւիս մի բուռը հող քցես ,
 Իմ տէր ու տիրական բալան :
 Շնորհքով , զոռով տղայ դան ,
 Սաղ աշխարհքը ձեռք մու .
 Էս մեր դուշման ազգերին .
 Խեղճացրու հողին մու :
 Ձէնդ լսողը սասանի ,
 Ծածկը մանի , տաղ անի .
 Ասի հրէս Գրիգորը
 Կըտայ ինձ ու կուզանի :
 Գերի ա մեր Հայ ազգը ,
 Գօչաղների թայ ազգը .
 Էս անկրաւ Թուրքի ձեռին ,
 Փշացաւ մեր կէս փայ ազգը :
 Իմ Գրիգորը մենձանայ ,
 Դուշմանի աչքը հանայ .
 Հայի ազգին օգնելով ,
 Փառք ու սլատուի տիրանայ :

Վարդիթերի մէրը դարդերն իրար էկած՝ նանիկ կանչելով , քնացրուց
 երեխին ու ջահրի մանիչը սլտուց . հէնց որ կիրակուրը հասաւ , վեր
 կացաւ լցրուց փարխաջը , մի դատոյս բոխ , մի երկու էլ ոտիս , մի
 քիչ էլ սիւքեղի աղը դրած զոխ գրկից չիքին մարդին ու տղէքանցը
 ինքն էլ մի երկու թիւքայ ծղծամ տալով հաց կերաւ , հարսներին
 էլ կիրակրից , էլ յետ նստուց ջահրի տակը :

Ժ Զ .

Մի կիրակի առաւօտանց Գարեգինը ժամիցը դուս էկաւ , գնաց
 Սօսնց տունը , որ իրար հետ դնան ման դալու . ողորմի Աստուած
 քեռակին , ասեց Սօսի մօրը . էս ուր ա Սօսը քչերհանայ , դու էդ ին
 բանի ես : — Տօ , ասեց սլառաւը , Սօսը էս քչեր ձեր տանը չի էլի ,
 Բնչ ես ասում , բա քչերս տուն չի էլի , մենք հէնց գիտէինք , թէ
 քու կշտին ա , էս Բնչ բան ա : — Լաւ , լաւ , ասեց Գարեգինը , էս
 քչեր ես էլ տանը չեմ էլի . հիմի էս կերթամ կիմանամ , դու միամիտ
 կաց , կըլնի որ մեր տանն ըլի . ասեց ու ջանը կրակ ընկած դուս է-
 լաւ . դրան առաջին չմածի պէս կաննել ա ու միտք անում . Տէր Աս-
 տուած , ասում ա , ես որ քարափուլը վեր ընկնիմ , էլի էդ տղի միտքը
 բան ա ընկել . հիմի ուր գնամ , ճրտեղ գտնիմ նրան . ես հէնց ասում
 էի , որ սա մին օր իր գլուխը մի փորձանք կըբերի . հէնց հրէս կա-
 տարուց . սաղ քչերը տուն չի էլի . գլուխը վրէն ըլնէր , նա ոչ մի

տեղ կենալ չէր . էս ինչ փորձանք էր Աստուած : Ձեռը ծոցը դրած
 գնաց Գարեգինը քուլէն դաւ հերքե . տեսնողին հարցնում էր , հա-
 մա ոչովից խաբար չխնայաւ . գնաց Արշաւիրի կուշտը , հարցրուց նրա-
 նից , թէ Սօփն հօ տեսի չես : — Ես էրէկ տեսայ Սօփն , ասեց Ար-
 շաւիրը , իրանց յիշումը նստած մի սուճուր գիրք ձեռին պօպօքու
 տակին կարդում էր . հէնց որ ինձ տեսաւ , էլ կաննեց ոչ , փախաւ դը-
 ալս ձորաբալը , էլ չեմ խմանում ինչ էլաւ : Գարեգինը որ էս լսեց ,
 էլ խօսացրուց ոչ , յետ դառաւ ու դաւս ձորաբալը , իրան քցեց էն
 քարափի կուշտը , որ տաշտի տէս տապակ ա ու միջին նստելու տեղ
 կայ : Շատ անգամ խօսք լացուելուս Սօրը Գարեգինին ասել էր , թէ
 էս քարափն իմ տունն ա , ինձ որ ման դաք դտնէջ ո՛չ , էկէք ըս-
 տեղ . հիմի հէնց որ միտն ընկաւ , իրան քցեց էս քարի կուշտը . հա-
 մա լսանն էս ա , որ ամէն մարդի ձեռից գալ չի եղ քարը նիւնկը . Գա-
 րեգինը , դորթ ա , շատ բան դիտի , օխտը տէրտէրի , վարդապետի խելք
 ունի , համա թո՛ղ մաշակարը մաշկիցն ուեւ չի դատի . ղնկների ծէրով
 քարափը չանդռելով վիրե դնալը Սօփն էր տուած : Խեղճ Գարեգինը
 շատ աշխատեց , որ նիւնի , տեսաւ իրա խելքի բանը չի . էս ճըզը վը-
 ղը չի , որ երկու խղմիկ ու փող աւնի , խալխին խափի . չսրէն կըտ-
 րեց ձէն տուուց : Սօրը , որ Գարեգնի ձէնն առաւ , տեղիցը վեր թը-
 ուաւ ու ներքե մտիկ տալով ասեց . ինչ ա , էլ էկար , քեզ դուրբան ,
 ընչանք երբ պոի թխտի տէս աղուն , աղուն անես դիւխս , մեռնիկ հօ
 չէի , հիմի կըղպի : — Վէր արի , վէր արի , ասեց , սեւեւս չընիս
 դու , ինչ խեղճ ես , ինձանում էլ հալ թողացիր . ես ոնց որ տեսնում
 եմ , դու օրէց օր դրի բանաստեղ ես դառնում , քչերն ընչանք լիս սա-
 րերումը , ձորերումը արջերի հետ ընկերութիւն անելով , աւարայ էլած
 ման ես գալի . անաչէն , մէրդ մեռել ա քչերս ընչանք լիսացրել ա ,
 հիմի էլ ընչանք նրան կըհասնիս , հողին դուս կըզայ . ինչ ես ինձ էլ
 էն խեղճին էլ երում , փոթոթում : Սօրը հէնց որ էս լսեց , աչքերի
 արտասունքը սրբեց ու ուղենալով վէր գալ , ասեց , ան ինչ կընէր
 մի կէս սհաթ յետի վրայ հասնէիր , մեռայ կիսաջան ընելով . հիմի
 հէնց գիրքը առաջս դրած կարդում էի գղելով , մին էլ ինչպէս թէ ,
 մի մարդ մի կտրմիր խնծոր բերուց անկաջըռուկ քըցեց . մի
 քանի տղայ էինք մի տեղ հաւաքուած , մեղինից մինը վաղեց , որ
 վեր ունի , հէնց ձգեցի անկաջը , որ քոքաճան էլաւ , քիչ էր մը-
 նում , դմակն էլ հետը պոկ դայ . նա որ վեր քցեց , ես վեր կալայ ու
 վաղեցի դպա էն մարդը . մի երկու տղայ մօտ էին գալի , որ խղն .
 էլ յետ վախութիւնիցը մկան նման յետ էին փախչում , ընդուր որ
 ձեռիս զօրութիւնը տեսել էին . հէնց էն ա , քիչ էր մնացել հասնէի
 մարդին , որ խնձորն ինձ մնայ , ձէնդ առայ ու վեր թռայ . ան Սառ-
 ուած ջան , ընչանք երբ մուրաղս պոիկ կիսատ մնայ : — Լաւ ա ,

վեր մի զալ , ասեց Գարեգինը , կռնիցս բռնի , քաշի վերև , տեսնեմ , թէ ըսեղ ինչ կայ , որ էսքան դալիս ես : Խեղճ Սօսը լաւ չէր ուղում , որ իր ստառչ աղպերն իմանայէն , ինչ որ ամենիցն էլ թա-
 ցուն էր Աստուածանից սուտնի , համա վախեցաւ , որ չընի թէ Գա-
 րեգինն ստի , թէ էդ ընչիցն ա , որ « գլխիս տալու վերինն ես , աչքս
 դաւա դալու վերիլը չեա » . ամէն բանի միջին խառն ընիմ ու ինձանից
 թաքուն բան ունենաս . ընդոր համար էն եքայ աղին քաշեց վերև ,
 ոնց որ մի ծաի ճուտ տեղիցը վեր ունիս , կամ մի բմբուլ , որ փչես
 թռչի նրկինքը : Գարեգինը հէնց հի էլաւ քարի գլուխը , աչքերը խը-
 փեց ու էլ չի կարաց դիմանալ , վաթթուեց Սօսի ճառովը , ոնց որ զոդ-
 լապտառը (բաղեղը) ծառին . միս ստեց , փառք Աստուծոյ , որ իմ
 աչքումս լիս կայ , որ մարդին ճանաչելի եմ , նոր եմ հոգուս պէս սի-
 բել . էս ինչ արտասունք ա , որ թափել ես էս փութս քարի վրայ . էս
 ինչ մատների տեղեր ա , որ փոս ա ընկել . զու մի՞ թէ ամէն օր բան-
 թող էլած վախադ դալիս ես ըստեղ , ըմբփող կէսը փչացնում , հոգուդ
 խղաքերի մմերը վառում , հոգիդ լուսաւորում , քու հոգուն մեռնիմ .
 տո՛ւր , տո՛ւր էդ գլրքը աւանեմ ինչ ա . յետոյ բաց արուց տեսաւ Նփ-
 րեմ խորի . մաիկ տուռւց քարի չորս կողմը , մի զինը խոր էր էրիպէս .
 յառաջ դնաց , տեսաւ չոր խաղը փռած , տեղ չինած , մի քար էլ գըլ-
 խառտակը դրած . էս ա էլել , ասեց , էս քշեր քու եօղանս դոշակդ ,
 սրա միջինն ես անց կացրել . յետոյ մաիկ տուռւց Սօսին , տեսաւ , որ
 ծնկները հողոտ են . հիմի խնայաց , ասեց , որ քու ձեռներն էլ , ծընկ-
 ներն էլ ծո՛ւր դնելով ես կոշտացնում ու սղկում : Մաիկ տուռւց խո-
 տի տակը , տեսաւ մի Նարեկ , մի ձեռադիր խղմղած Աւետարան , մին
 էլ իրա առած Սաղմառը . դու ճրտեղից ես ճարել էս անդին դանձերն
 ասեց , ես քեզ մէնակ էս սաղմոսն եմ տուել , որ կարդաս , էսքանը
 ո՛վ ա քեզ հասցրել , ա՛յ քու ստեղծողին դուրբան . փառք քեզ ամե-
 նադէս Աստուան , որ քու ողորմութիւնիդ դռները ամէն մարդի հա-
 մար էլ ա բաց . քու խորհուրդդ անքննելի ա . ընչանք հիմի մեր աչ-
 խարհական մարդիկը հէնց խմանում էին , թէ դրքի վրայ աղօթք ա-
 նելը տէրտէրներին ու վարդապետներին ա տուած , համա իրանցը հէնց
 էն ա , որ առաւօտը տեղիցը վեր կենալու քու անունը տան , երես-
 ներին խաչ հանեն , թէ բան չունենան հօ , ժամ էլ էրթան , թէ ունենան
 իրանց բանին էրթան . հիմի խմանում եմ , որ աշխարհական ուսմիկներ
 մէջն էլ ա մոռել գրքով աղօթք անիլը : Յետոյ յետ դառաւ Սօսին ու
 ասեց . արի դնանք , մէքդ խեղճ ա . աղօթքը անես , մօրդ սիրտը
 դաւացնես , էդ էլ Ասարծուն ընդունելի չի . քու ծնողիդ պաի հէնց
 մօրիկ տաս , որ մի թողի չափ սրտին դարդ չի թողաս . վեր կալ գըր-
 քերդ դնանք : — Զէ , ասեց Սօսը , գրքերը թող միան , սչով չի սա-
 նիլ , սրանք Աստուծոյ սրտած դառներն են , ինչ դէլ կարաց մօտ գալ ,

ամէն օր ըստեղ դրած են ընտում : Սօսը բռնեց Գարեգինի կռնիցը ու վէր բերուց ներքեւ , ինքն էլ հետը վէր եկաւ , գնաց գետի դրաղը , երեսը լուաց , ջիբիցը սանդղը հանեց , ոսկէքաքով մագիւրը սանդղեց , հանեց կարմիր դանաւուղի դոշուղը երկու մատ դառ դիւլաբաթուով կարած՝ կասեց շինքը , հանեց եղամանիցը եղը , որ քամարին կախ տուած էր , քսեց լախններին , թափ տուուց շորերը , շինուեց , սարքուեց , հէնց զարդարուեց մի աչքը թերդկումը , որ Գարեգինի բերանը բաց մնաց . յետոյ կուռը քցեց Գարեգինի չնքովն ու վեր կալաւ Ղարաբաղին (երգի եղանակ է) . ծառ ու քոյ առնկանջները բաց արին , որ լսեն էս հրեշտակի ձէնը . բլբուկները ձորը լիքը ծառերի վրայ առաւօտեան հովի դէմ երդում էին հաղար ու մէկ եղանակներով , հէնց որ էս ձէնը լսեցին , ամանջիւղեցը իրանց ձէնը պահեցին , սուս կացան ու անկաջ էին դնում , որ նրա եղանակները սարվին ու իրանց առաջին եղանակը չլսեն . գետի խշշոցն ու ձորի դժժոցը հէնց խմանաւ , մինը ձէն ըլեր պահում , դամ քաշում , մէկէն էլ թռթռակի սէս ածում , իրար քցում , որ Սօսը աւելի էշխով ասի . առաւօտեան բարակ քաղցր քամին էլ , որ էլմով շուացնում չէր , հէնց խմանաւ թէ նրա ձէնն ընի ուղում սարվիլ , որ ինքն էլ նրա նման կլկլացնի : Ընչանք հիմի սուս էր , ոչ ով չէր երևում յիքանոնցումը , հիմի թաղ ու թառակ ձորի բաշին կիտուեցին . որոնք որ լսել էին , ասում էին Սօսն ա . որոնք չէ , ասում էին . անի մի սրա ասող աղին տեսնենք , էլ սրտներումս դարտ չի մնալ . մի հարս մի աղջիկ էլ , եղ քաղցր ձէնը վեց օխտը յիքի դէնը մի յիքում լսել են . վեր կացան ու վազում են տեսնելու սրա կանչողին . հէնց են դալիս , հնց որ ոչխարը արօտիցը բերում են մէր անեռ , հէնց որ գլուկին (դառներին տեղը) են հասնում , էլ իրար մօտիկ չեն տալիս , իրար առաջ են ընկնում . բանն էս ա , որ աղջիկը գիտի , թէ էս ո՛վ ա էս թառակը թնդացնողը , ընէնց ա դալի , համա հարսը միամիտ ա չի խմանում , հնց որ ոչխարի միջին մի թռանք քցես ու փախչես , միամիտ ոչխարները դէպի քեզ կը վազեն . անի , ասում ա հարսը , ես իմ օրումը էս թառուր քաղցր ձէն չեմ լընամ , սա մեր դեղացի չի պոխ ընի , շուտ արան հասնինք . համա աղջիկը նրանից աւելի թալթի ընկնելով , որ տեսնի , մի գհիցը վազում Եւ , մի գհիցը ասում . հիս աշխատի հասնենք , հիմի բանը կը պարզուի : Լկան դրանք դաւա ձէնը ու ինչ տեսնեն . կնիկ , աղջիկ , հարսներ ձորի գլխին կիտուել են , տղէքն էլ լսողը վազում ա ներքեւ դաւա ձորը . մին էլ ինչ տեսնեն . նոր դնացող աղէքը առել են մէջտեղ Սօսին ու Գարեգինն ու դուս են գալի խրքամով : Ամէնն էլ ծափ աղւն , ծիծաղացին ու ասին . մկամ սա ըսէնց չնորհք ունի . ամէնքն էլ ուրախացան , համա մընի տոները գետնիցը կտրուեց , երբ որ տեսաւ , թէ իրա սիրեկանը սաղ թառակի ուշ ու միտքը վրէն ա դարձրել . մի

կամաց էս բառերը վախցրուց բերնիցը, չի կարենալով իրան պահել. անի վառքիդ մեռնիմ Աստուած, թէ որ մեռնիմ, գիտեմ, որ ըստուց յետոյ գերեզմանիս օխտը թիւ մանիչակ դուս կըզայ: Սբի որ նրա անբաղդութիւնիցը ուրիշի անկաջը սուր էր, ամէնքն էլ լսեցին. ինքն էլ երբ որ հասկացաւ, թէ ինքն էլ նրանց պէս մի աղջիկ ա, դորթ ա, ինքն ա էս ամէն բանի պատճառը, իրա խաթիւր են էսքան խալխը հաւաքուել, ինքն ա Սօսի խաղ ու տաղը, մէկ խօսքով ինքն ա վարդը, որ էս բիւբիկին էջխալամիչ ա ուրիւ, ինքն ա Վարդիթերը, համա ամէն բան իր տեղն ունի, ծպտոնը կտրեց, սառեց ու միայն: Էլ նոր զրոյից, բերան բերան ընկաւ, թէ էսքան էլ բաց աղջիկ կընի. խաղը, թամաչէն թողացին, աչքները քցեցին աղջկանը. մինը մատն ա կծում, մինն ասում ա, վայ թուք ու բեղնամ ընիմ ես, էսքան էլ երեսի մեռոնը վեր արած, արուռը մի դի՛ զրած աղջիկ կըլի, տա էսօր, որ ըսէնց համարձակութիւն ա անում էսքան խալխի միջին, իրա սրտի ուրախութիւնը կէս ոհաթ կարուց ոչ ծածկել, էքուց որ մենծանայ, էլ դրա օգտիցը ո՞վ կարայ գալ. Խեղճ աղջիկը վաղուց էր հասկացել, թէ սէրը իրան չառ ճախիկց հանեց, աղջկայ կարգից դուս բերուց. օրէնք չէր իրա սրտի դաւթարը ուրիշների մօտ բայ անել, կարմրեց, աչքերիցը արտասուռնքը դղղալով վեր ածեց ու մտաւ հարսի քամակը. համա դուչ էր թուաւ, էլ չէս կարող բռնել, էլօղլին սառաֆ կըլի: Սօսն էլ, որ տեսաւ, թէ իրա սրբտի ուրախութիւնը սեռացաւ, իրա կոկոմ վարդը բաց էլաւ, ասակուտի տակ ընկաւ, ձէնը կտրեց ու աչքով արուց հարսին, որ առնի հեռանայ: Էս ամէնը Սօսի ձէնին էին բանդ. հէնց որ տաղ արուց, իրանք էլ քաշուեցին իրանց յիքանիքը, մնացին Սօսն ու Գարեգինը: — Ա՛խ, ի՛նչ անեմ, ասեց Սօսը. դուխտ ի՛նչ քարովը տուի. Էն խեղճ աղջկանը հիմի միա ու ոսկոռ կանեն, ճիպոտի տակի կըջորացընեն, սալջարդ կանեն. ի՛նչ անենք, էրթանք մօր ոտներն ընկնենք, բաւքի սրծացնի հօր բարկութիւնիցը, էրթանք հարսին ասենք, տանը խաբար չի տայ, համա ի՛նչ, ընչանք նրանց տուն գնալ: Աշտաբակցիք հիմի կտրների ծէրին չաւ արին: — Չէ, ասեց Գարեգինը, արի գնանք Արշալիրին գտնենք, նա որա չարէն կըտեսնի. կընի որ իրանց էս մօտիկ յիքուսն ըլի, էսօր կիրակի ա: Սօսն ու Գարեգինը վազէ վազ գնացին Վարդիթերեանց յիքին, տեսան որ Արշալիրը ընտել չի. հարսի իշարաթ անկուցը խնցան, որ տանն ա: — Չընի թէ, ասեց Գարեգինը, տանը բան ասէք հարսի ջան, երեսայ էր, ինքն իրան կորցրուց, չխնացաւ, թէ զրուց ա. ես հիմի կերթամ հէնց կանամ, որ երեսի խաթրին ոչով չի դիպչի. հօրսը մի քանի հետ զլսով արեց, սաքի թէ լաւ կընի ու յետոյ Վարդիթերի բերնովը ասեց, արխէին կացէք, թէ խալխը չասեն, ինձանից բան չի դուս գալ:

Գարեգինը բռնեց Սօսի կռնիցն ու հրեղէնի նման էն սհաթին հասան
 գեղը . տեսան, որ Արշաւիրը ուռուցումը մի քանի տղէքանց հետ նըս-
 տած դրից ա տալիս . Գարեգինը կանչեց զրան զրազ ու ասեց . ես էսօր
 քեզ մի բան պտի ասեմ , համա պտի եօլա տանես : Ես ու Սօսը զը-
 նացել էինք ձորը . վանանց յիքովը դուս գալուս , ասեցի , որ մի Գա-
 րաբաղի ասա . սա էլ հօ դիտես , քարափիցը վեր քցեմ վեր կընկնի ,
 որ վեր չի կալաւ , աշխարհքը ժած էկաւ , ձորի ձէնը փորն ընկաւ .
 մին էլ ինչ տեսնենք , թաղ ու թառակ զղզնի պէս զլններիս հաւաքուե-
 ցին , հարսներ , աղջկէք , տղէք էն սհաթը , ձորաբաշը լքցուեցին .
 չեմ դիտում որտեղից որտեղ քու հարսն էլ առած ձեր երեխին էկաւ ըն-
 տեղ : Վարդիթերը որ տեսաւ , թէ Սօսն ա էս հաղ կանչողը , մի կա-
 մաց փառք տուց Աստըծուն , թէ ինչպէս էլաւ , էլ խաբար չեմ : Ես
 լուս ուղտ շինող խալիւր ամէնքը մի կողմից դնամիշ արին , խեղճ ե-
 րեխին ամանչացրին : Հիմի դիտեմ , հօրն ու մօրդ անկաջը կընկնի
 էս բանը , մընի վրէն հարիր էլ աւելցրած՝ դու ոնց որ կարաս պտի
 անց կացես . դու դիտես կնանոնց բնութիւնը , որ ըտէնց մի բանի
 են ման դալի , որ աշխարհքը ապականեն իրանց ստախօսութիւննե-
 րովը : — Արիւթէն կացէք , ասեց Արշաւիրը , հէնց կանեմ , որ հէրս թէ-
 կուզ աչքով էլ տեսած ընի , իմ խօսքին աւատայ , իրա աչքին ոչ :
 — Դէ մնաս քարին , չորհրակալ ենք , ասեցին տղէքն ու յետ դառան զը-
 պա Սօսի մօր կուշտը , նրա սիրտը միամտացնելու համար :

Ժ Է

Վարդիւոր չաբաթ օրն ա . Գարեգինն ու Սօսը ճաշուայ տժժան
 չոքին երեսների քրտինքը սրբելով , աւաղադեօրի միջին լեղացած՝
 տնքալով , քրտնքումը ջրջղբնոտած դուս են գալի ձորի դարի դու-
 սովը : — Շուտ գնանք շաքարկենի խնձոր շատ քաղենք , էքուց մեզ
 շատ պէտքը կըզայ , ասեց Գարեգինը . ես հիմի կէրթամ կըքաղեմ
 խնձորը , խոտըլինի մէջը կլցնեմ , մատաղն էլ վեր կուենեմ ու կըզնամ
 սուրըկարապետ , դու էլ առաւօտենց չուտով հաւաքի մեր հընկերներին
 ու արի . . . Ըհը , թուանքը տրաքեց . Երեսնայ ըխտաւորները էկան ,
 կընի , որ սրանց միջին բարեկամ տղէք էլ ընին , կաննենք ըստեղ տուն
 տանենք , վեր բերենք մի քիչ դինջանան , իրար հետ գնանք . ո՛հ , մին
 էլ քցեցին թուանքը երկու , երեք , չորս , հինգ և այլն . շատուր են ա՛յ .
 տնօ ինչպէս ձի խաղալով են գալի , էն քարքարոտ ճամփումը էլ ձիուն
 մտիկ չեն անում , զրանց ջանին մեռնիւմ , հէնց քէֆ են անում , որ քէֆի
 աչքն են հանում , լաւ ուտում , խմում , թամուղ հաքնում : — Է՛հ , բաս
 ըտէնց պտի ընի , մեզ պէս հօ չարի , որ շահի կողուորի պէս ընչանք իրի-
 կուն տանջուումենք , ուղտի պոչի պէս ոչ երկարում , ոչ կարճանում . ես քու

կարգալուզ մեռնիմ, քեզ արժատի պէս մաթ սեղն էլ ա պսպրացնում, դու էն չհարցանցիցն էլ լաւ ես, ջուրն էկել ա մեզ տարել, որ ընչանք իրկուռն արնի տակին, անձրևի միջին ձների վրէն, քչերը քսւն չունինք, ցերեկը զարար չունինք: Ընչանք Սօսի խօսքը վերջացնիլը Երևանցիք դրանց քամակիցը հասան ձիով, ո՛հ մեր Հրաչեան ա էլիլ. — ողորմի Աստուած ասեց Հրաչեան. — մյ ողորմի ծնողացդ, ինչպէս էք լաւ էք քէֆներդ, հախերդ: — փառք Աստուծոյ ամէնքս էլ լաւ ենք. սուրբ Կարապետ չէք դալի, էկէք գնանք իրար հետ: — Շատ լաւ կըլի ասեց Գարեղինը, համեցէք վեր էկէք, դինջացէք, յետոյ հովն ըմբնի դուք կերթաք մենք էլ իրիկունս ա կը դանք, առաւօտն ա կը դանք. դուք Երևանայ ընչանք ըստեղ նրա լիս գերեզմանի համար էկել էք, մենք քնիթներիս տակին ա, ինչ պտի ասենք, որ չգնանք. համեցէք, քչէք ձիանը դպա գեղը: — Շնորհակալ ենք վեր գալուց ասեց Հրաչեան դուք համեցէք ձիւ թարքը նիկէք գնանք, թէ աղէն կը սիրէք:

Գարեղինը չթողաց դրանց ոչ միևին անցիկեալ, քաչեց Հրաչի ձիւ գետնը, առաւ գնաց դպա իրանց տունը: Գրան առաջին վեր էկան, ձիանը լակը քաչեցին ու հասեցին քէչի վրա չարդախի հովումը: — Մի տառը ջուր չունիք ասեց Հրաչեան: Էն սհաթը գերուզամիցը (սարդափ) սառը ջուրը հանեցին, ոնց որ ջրօրհնէքին լցրած: Հէնց որ խըմեց Հրաչեան, օխոյ, ասեց ակդ օրհնութի. քու պատճառ դառնողի հողին դրախտական ըլնի. տղէք, ես էսքան ման եմ էկել, լաւ ջրեր չատ եմ տեսել, համա էս օրհնուած Աշտարակայ ջրի պէս մարտական ու քաղցր ջուր ոչ մի տեղ չըկայ, չասէք, թէ կեղծաւորութիւն եմ անում, խմեցէք տեսէք: Ամէնն էլ խմեցին ու բերանները բաց մընաց: Վարդիւոր չաբաթ օրը ըսէնց ջուր, Երևանու երկիրը քանդէիր, չէիր գտնիլ. Աբարան չատ աղբրներ կան, Ալադեաղ չատ քաղցր ջրեր կան, համա ոչ մինը սրա պէս մարտական չի. Ամբերթը գոված ջուր ա, համա սրա խումը չունի. Սուրբ Ականատեսի դօրութիւնին դուրբան, նա մեր գեղի համար էս լաւութիւնն ա արել. Կարբուներքերիցը գետիցը դաւաղանն առել ա, աղօթք անելով ընկել առաջ աւ քաչ տալով գնացել դպա ներքն. որտեղ դաւաղանը խաղ ա արել, լէն սուռ ա դառել, ջուրը հետն էկել, ոնց որ չողքը մարդի քամակիցը. որտեղ ապառաժ քարափ ա էլիլ, դաւաղանով տուել ա երկու կտոր արել, կամ միջիցը ծակել, ջուրը անց կացրել, ընչանք բերել ա գեղատեղը հանել. նոր կամաց կամաց մարդիկ են էկել, տեսել ջուր կայ, գեղ են չինել, որ հիմի էն աննման Աշտարակն ա (*). ինքն էլ յետ ա դառել, գնացել Սաղմոսաւանք ընտեղ ճգնութիւն

(*) Այսպէս են ասում աւանդութեամբ, թէ մի Սուրբ Ականատես անուամբ այս ձևով բերել է Աշտարակաւ ջուրը:

արեւ . նրա լիս գերեզմանին ղուրբան , մենք նրան շատ ենք պարտա-
կան . նրա սուրբ գերեզմանը հիմի էլ Սաղմոսավանքի ժամի միջին ա
ռ մեղ հուժար աղօթք ա անում :

Գարեգինը նստացրուց աղէքանցը ու մտաւ կախանատունը , վեր
բերուց ձողու վրիցը լաւ հալաղի հաւող , լուաց սառը ջրով ու դրուց
դրանց առաջը . համեցէք ասեց , թողութիւն կանէք , տանը մարդ
չըկայ , ամէնքն էլ յիշումն են , Աշտարակցունն էլ եղ մի յիշին ա ,
պարունք ծագում ա , աչքները տնկում են նրա վրէն , ընչանք մա-
սիլը վեր են ունում , իրանցն իրանց ա հասնում . աղպէր , դուք քաղ-
քըցիք էք , որըդ առաւուրի էք , որըդ փեշակի , միջնորդ պարասլ
մարդ չի կայ . ռանչպարն (երկրագործ) էլ իրա ցանքս ու վարքին ա
աշխատում , տարեկան հաղը տուն ա լցնում . տաւար , ոչխար , գո-
մէշ , ձի , դուծան , չուծ պահում . հացը , եղը , պանիրը , բուրդը
ամէն բանն էլ իրան իրան գալիս ա . մենք երկուսիցն էլ ղուրբ ենք ,
էս մի յիշու երեսին ենք մտիկ տալի . Աստուած մի արասցէ , կամ
կարկուտը տայ , կամ թրթուրը փչացնի , կամ տարին չբեր ըլնի , սո-
ված կոտորուի պտենք . մեր մասին էլ որ կայ , ամէն բան նրան
հաղի ա . երիւթ կերակուր ա , մարդ , շուն , կատու , դուրդ ու ղուշ ,
ինչքան աշխարհքումն ժամունք կան՝ քոմմա էլ ուտում են . կէսը ան-
փող հէցը ճամփորթներին ենք տալի կամ աղքատներին , էս լաւ ա
հլա խէր էլ ա ընում . քաղքումն ամէն բանն էլ փողով ա , գե-
ղըցուն էլ ունի սչ . մերն ա , որ մէջ տեղը փչանում ա : Մարդս մի
երկու կող ենք պահում , թէ երկխէքանց մածուն էլ ա ըլնի , էն էլ
չենք կարում եօլա տանել , ամէն բան փողով ենք առնում : Մեր մի
բանն ա լաւ . տարուայ որ վախտին դոնաղ գայ , գլխներիս վրա պա-
տիւ կուեննայ . մի քիչ , գորթ ա , ձին պահելու համար նեղութիւն
կուեննանք , որ տեղ չունինք , համա մարդի մեղ պէս ոչով չի պա-
տիւ տալ . զինին կայ , արաղը կայ , հաւողը կայ , հաղար ռանդ չա-
րաղ ու թթու դրած բաներ կըհանենք . այ , ինչպէս հիմի ձեր պէս
թանկագին զոռադների սիրտը կարող եմ մի կախան հաւողով շահիլ :
Ընչանք Գարեգնի խօսքը վերջացնելը Սօմն էլ զէրուգամբիցը դուս բե-
րուց երկարապոչ դեօղրի մէջ լցրած ոսկու ռանդ գեղին զինին : — Տը-
ղէք ջան , ինչ զինի ունինք , ասեց Գարեգինը . գլուխը քարոյն ա տուել
սրա կշտին կախէթու զինին . Պետրպօլքիցն եկած շանբանը սրա կշտին
ինչ բան ա . ածեց մի թաս ու մէկնեց Հրաչէյին . համեցէք Հրա-
չէյն ջան , ասեց ինչ ա է : — Լաւ ձեռի ա , ասեց Հրաչէյան : — Դէ
լաւ , մոռ մի առաջ առաջ դու համը տես ու յետ տուր : Հէնց որ
Հրաչէյն ձեռը միամիտ տեղովը մէկնեց թան առնելու , Գարեգինը
յետ քաշեց ու ասեց . կենդանութիւն տղէք ջան , բարի . հաղար բա-
րի , իմ աչքի վրայ , իմ գլխի վրայ , գալուստներդ բարի , Սուրբ Ար-

լուսկեալ ինչ մուրաղ ունիք , ինքը կատարի : Ամէնն էլ ծիծաղալին Հրաչի վրայ , որ խափուեց . Հրաչեան ջան ալլահվերդի , ասեց ու խումեց : Յետոյ ամենին էլ մի մին թափ խմացուց , ամէնի բերանն էլ բաց մնաց , արմաղել էին , թէ Աշտարակ ըսէնց զինի ա ըննում , մենք հէնց զիտէինք , թէ մեր Երեւանայ Գալմի զինին ամէն մեր երկրի զինանոցիցը լաւն ա , համա ուստուց նրան անց կացաւ : Հառողը որ կերան պրծան , ղինջացան , Հրաչեան ձէն տուուց , ղէ աղէք ջան , վեր կացէք , միջնեց . չնորհակալութիւն , Գարեղին ջան , Աստուած օծաղղ հաստատ պահի ասին ամէնը , ղուք էլ չէք ղալի : — Մենք էլ իրիկունս կըզանք , մի վախէք , հէնց քէֆ չհանց տանք ձեզ , որ ասէք մաշալլահ : Տղէքը ձիանը նստեցին ու քչեցին ղպա Հանաւանք :

Գարեղինն ու Սօը երբ որ աղէքանցը ճամփու քրեցին , իրանք գնացին Սօսեց ածերը , ընտելից խնձոր քաղեցին ու յիքանոցումը ղալով հասան Վարդիթերենց յիքին . տեսան հեռուիցը , որ Հիթումը ղուխը ղրել ա աղջկայ ղողն ու քութութիլ տալի . կաննեցին մի տալիայ տեղ ու ղպա էն աստղը մտիկ տուին , որ օրով ցերեկով նրանց համար արեւիցը լաւ էր լիս ուալի . նա էլ հէնց խմանաւ , թէ կողքին բրթով ընէր , յետ մտիկ տուուց ու աչքերը քցեց իր տիրոնչ երեսին , ձեռներով էլ մհանայ հօր մաղերն էր յետ քաշում , սուքի թէ քութութում ըլլի , ուշումիտքն ընկաւ ղրանց վրայ : Սօն էնքան արուց , որ աչքով ունքով կարաց խմանալ , թէ էն օրը ծեծել չէին երեխին , ուրախացաւ ղրա վրայ . յետոյ ոտ ու ձեռով հասկացնելով խմացաւ , որ էքուց նրանք էլ պաի Հանաւանք գնան , աչխարհքն իրանն էլաւ : Աղջիկը գնչով , ղլխով իչարաթ անելով ասեց , որ հեռացէք հէքս վեր ա կենում . լաւ չէր ուզում Սօը հեռանալը , համա ճար չի կար . հէնց որ հալխորը ղուխը բարձրացնիլ ուղեց , ղրանք ծկուեցին : — Աստուծով խէր ա , ասեց Սօը Գարեղինին . “բաններս աջ ա , ով հաչում ա հաչայ” . երեխին ծեծել չեն , էքուց էլ պաի Սուրբ Կարապետ գան , տեսնենք ոնց ենք անում : Սրանք ըտեղանց գնացին Գարեղինեց յիքին , մատաղն ու խնձորը տուին մի մոնթի , (որ յառաջուց էկել էր ընտեղ) որ առնի ղնայ . մինին էլ ասեցինք , որ իրիկունս իրանց բերնիցը իրանց ամէն հընկերներին համեցէք անի , որ էքուց շատ քչերհանայ գան Հանաւանք ու մոնթերն էլ քոմմա վեր կենան գան . յետոյ իրանք ճամփու ընկան հէնց ընտելից ոտով , ղրից տալով ղպա Հանաւանք : — Ես կասեմ , տասն ու մին տարեկանին օրէնքով պտակ կհասնի , հարցրուց Սօը , ըտէնց չի : — Թէ օրէնքին մտիկ տանք , ասեց Գարեղինը , կարող իսկ տասն ու չորս տարեկանս աղջկանն ա , տասն ու հինգ տարեկանս տղի հետ : — Թէ որ ըտէնց ա , ընչի մեր Վարդիթերի աղպօրը , Վահանին պտակեցին . ինքը քսան երկու տարեկան էր՝ աղջիկը տասն ու մին : — Հէնց ըտուր համար էր , որ մեր ղոր-

ծակալը հինգ վեց հետ տարաւ բերուց ք, դու ինչ գիտես . մի քչեր իրեք հետ չաքար գնաց նրան , վերջի կալաւ , թէ ըստով ըսկի տանն ու չորս տարեկան էլ որ ընի չի հասնիլ . մին էլ տարան՝ էլ չէլաւ , վերջը մի փութ մի բարեկամ աղայ մարդ վեր ա կալել , ձի նստել . տարել , որ հրամանը բերել ա , հլա էն էլ խոստացել ա , թէ արաղը որ քաշեն , մի լիտր էլ լաւ արաղ կըղրկեմ : — Իրեք փութ չէ , ասեց Սօը , թող նա խօսք տայ , որ բանը ըլցնի , կայացնի , ես տասը փթի զին կըտամ նրան , ինչ անում ա , թող անի , թաք անի . գորթ չի ընիլ որ մեր գործակալին միջնորդ քցենք , մի մահուտ ֆորաջայ էլ կանեմ իրա համար , նրանից կամանչեն , խաթրիցը անց չեն կենալ . վարդապետ ա էլի , Աստուած օրհնի ասելով բանը կըլցնի , զուլս կըբերի . արի , գնանք էս իրիկուն խօսանք , ես գիտեմ հիմի վաղուց նա Հանափանք գնացած կըլնի : — Չէ , չէ , ասեց Գարեգինը , նրա ինչ հարկաւորն ա էղ թաւոր բաների մէջ մտնի . նրանն էն ա , որ թուղթը տանես , մի քանի շահի էլ իրան ժամուց տաս , հոգուցն ասի ու քեզ հրաման տայ . թէ չէ երբ որ չհաս ընի , էն էլ ինքը գիտայ . դու նշախ անող մարդին նեղութիւն մի տալ . սուս կանց , զրա համար յետոյ կըխօսենք , էս ա հասանք . լաւ բոլ ըխտաւոր կան էս տարի , պարսպին մտիկ սուր է . սէ , գորթ որ վարդապետը էկել ա . մօտանում են ու ասում . Աստուած օգնական Հայր սուրբ , ու գնում աջը համբուրում : — Աստուած պահպան որդիք , Աստուած օրհնեսցէ , ծիծաղալով ասեց հայր սուրբը . ինչպէս էք , ուխտ էք էկել , ընդունելի ըլի . բաս ուր է ձեր մատաղը : — Բերել ենք , Հայր սուրբ ջան , ասեց Գարեգինը , էս իրիկուն չէ , էքուց առաւօտնայ պատարագը որ վերջանայ , խնդրեմ ճաշին մեր մօտ համեցէք , ժամաբարին էլ , տիրացունրին էլ հետներդ բերէք , յատուկ կըպարտաւորէք : — Շատ լաւ , որդիք , մենք որ կանք , ձեր հայրն ենք , ձեր համար աղօթող ենք , ինչի չենք գալ : Փառաւորի հայր սուրբը յատուկ որ մարդի սիրտ շահող ա . ընչանք էսօր նա մի մարդի խաթր կոտորած չի , տեղիցը վեր կենողը նրանից չնորհակալ ա , մարդ պոի խաֆով խօսի :

Վանքի խցերը առէնը քանդուած են , մէնակ քալալէքն (աւերակ) են մնացել . ըխտաւորը քաշուել են լցուել էղ քալապէքանց մէջը , սրն էլ Նրեանցի ա , կամ աղայ մարդ ա , մտել են ժամի գալիթը : Նրեանցի տղէքն էլ վէր էին էկել ժամի (*) միջին . Սօնն ու Գարեգինը

(*) Յովհաննու վանքը շինած է Քառադ գետի ժայռերի վրայ կարմիր և սև սրբատաշ քարերով . հրաշայի է նրա արտաքին կոթիւցը նայիլը : Արեւմտեան կողմից ունի մի մեծ դուռն կամարակալ . երբ մանում ես ներս , իսկոյն դալիթն է չորս միապաղաղ քարեայ սիւների վրայ հաստատած խաչածէ . մէջ տեղը ունի դմբէթ սիւների վրա նայեալ , որոյ գլուխը շարժը քանդել է . գաւ-

մտան ժամ, գերեզմանը համբերեցին ու էկան Արևանցուց մօտը :

Իրիկունը միջնեց , հեռու տեղից էկած ըխտաւորները իրանց մատողները մորթեցին , պղնձները զրին կրակի վրայ մի կնդայ պահ տրին , իրանք ինչքան մի գեղացիք կան , հաւաքուեցին մի տեղ : Զահել տղէքն ու աղջկէքը հալլի բռնեցին ու լէլէ ասելով պար էկան . մի տուն աղէքն էին ասում , մի տուն աղջկէքը իրար գէմ : Ընչանք կէս քչեր իրար հարկայ գալով լէլէ են ասում ու թռչում . յետոյ երբ որ մատաղը եփուում ա , նոր նստում են հացի :

Մեր տղէքն էլ ճնց որ ասինք , էս իրիկուն Արևանցուց դնաղ էին . սրանք լէլէ չէին դիտում , հացի վրայ նստեցին ու կարգով խաղ կանչեցին , տաղ ասին , ուրախութիւն արին . սրէն էկա Սօսին , նա լուգազն իստակից ու վեր կալաւ էս մութամբաղը , որ էն սհաթը միտք արուց :

Միրի՛՛ ջան հեռացար ,

Զըլինի ինձ մուացար .

Արտումս վառ ա քաւ սէրը ,

Էրում ա ջիգարիս ծէրը :

Գու մի հատ ես աննման ,

Այխարհումս գովական .

Փոթոթում ես տեսնողին ,

Կրակում նրա հոգին :

Ձենդ ա հրեշտակի ,

Ձըկայ երկնքի տակին .

Կտղի խեղքը կերթայ ,

Էլ չի կարող հեռանայ :

Շատերը գիտեմ ես ,

Ոչ մինը չամեն քեզ .

Գիշեր ցերեկ կրաղով ,

Քեզ զրկում եմ հաւետով :

Չաւատաս խօսքին շատերի ,

Ինձ մուղարար միտդ պահի .

Թի միջիցը երկու դռն ունի . մինը մանում է խորանը , ուր է գերեզմանն Սարը Յովհաննու Մկրտչի (որ զայց մատունքիցն ընի թաղած) և այժմ ժամ են ասում մէջը . իսկ միսս դռիցը մանում է ժամատունը , որ է մեծ եկեղեցին հոյակապ շինուածքով և մեծ սեղանով , բայց առատապէս ներքին կաթիլը կիսով չափ քանդուած է շարժից . այս ժամատուն դռն մօտի սրմի երկու անկիւնումը կան քարեայ իրարից աղխաղեալ սանդուղք պատի միջիցը հանեալ տաթիճանայ ծայրերը , որ բարձրանում են երկու խորանի մէջ . այս խորանների միջիցն ես առատապէս քակտեալ գոլով էտեղից են զնում կտորը :

Սօսը քեզինից սաղմահի ,

էլ չի սիրիլ ուրիշի :

Նրա ձէնի լաւութիւնը մենք գիտենք , հէնց որ վեր կալաւ էս մոտ-
խամբազը , քօմմա էլ հայիլ մայիլ էլան . Նրեանցոնց միջին մի աղայ
կար , նրա ձէնը դոված էր , քանի Սօսի ձէնը չէր լսել , պարծենում
էր . հէնց որ լսեց , իրանը պարիւր դրուց , բերանը կապեց : Սօսը որ
մոխամբազն ասում էր , աղջկէքը դրանք լէլ էին ասում , ըստաւ-
րը հաւաքուել էին նրանց թամաշայ , հէնց որ ժամի միջիցը ձէնը լը-
սեցին , լէլէն կիսատ թողին ու թափուեցին նեքս : Ամէնքը մի կող-
մից ասում էին , եարար էս աղէն սրտեղից ա , մեռնիմ էդ թաւուր տը-
ղի ջանին : աղջկէքն էլ լէլէն բաց թողին , էկան թամաշայ : հէնց որ
տեսնում էին Սօսի սոյալիկ կարմիր երեսը ու լսում նրա ձէնը , խելքն
ըր գնում էր . մինը մընին ասում էր , տեսի՜ս էս աղէն պսակուած ա ,
էրնէկ դրա կնկանը , մարդ մեռնի էդ թաւուր տղի ձեռի տակին . ա-
մէնքն էլ մտքնորումը դրին , որ էրնէկ էս աղէն իրան առնէր : Բանն
էս ա , որ Յուշականցի մի կնիկ մտքումը դրուց , որ իր աղջիկը ո՛նց
որ ըլի , տայ դրան . էդքան թամաշաւորների արանքը ճղեց , դնաց
Գարեգինի քամակիցը անկաջումը ասեց , աղպէր ջան , էս աղէն սրտե-
ղից ա , պսակուած ա , թէ չէ : — Աշտարակցի ա , ասեց Գարեգինը
ու աղապ : Հէնց որ էս խնայաւ , ուրախ ուրախ յետ դառաւ աղջկայ
աչքերը դեղ դրուց , առաւ գնաց քոմմէքի առաջին կաննացրուց , որ
Սօսը տեսնի , հաւանի . աղջկանն էլ սարվացրուց , որ թէ էս աղէն ի-
րան մտիկ տայ , երեսին ծիծաղայ , բալքի խաբուի , որ տեղ ընկնէք մեղ
գայ գանի : Սօսը մոխամբազի մէկէլ տունը որ վեր կալաւ , զուխը
մի բարձրաձրուց ու աչքովն ընկաւ էդ աղջիկը . հէնց որ տեսաւ նը-
րա համարձակ ծիծաղը , աչքերն օլորեց ու երեսը յետ դարձուց . վա-
ղի առակի պէս , որ ասում ա “ ուղեցաւ ունքը չինի՛ աչքն էլ հանեց ”
խեղճ աղջիկը : Սօսի միտքը տես ու էս աղջկանը . նա խաղը համ
մարտ ասում , ո՞վ ա գալի առաջն ընկնում . նա ուզում ա , որ իր
աննմանը ըստեղ ըլէր , որ ինքը ձէնով , նա սիրունութիւնով խալխի
ուչ ու միտքը իրանց վրա դարձնէին , հիմի էս աղջիկը ելել ա , որ
Սօսի խելքը գողանայ : Աղջիկը կաննեց կաննեց , տեսաւ , որ չէ , Սօ-
սը էլ իրան չի մտիկ տուուց , արածի վրա փոշիմանեց , յետ դառաւ
մօրը , թէ էս չէլաւ , արի՛ դնանք , էքուց տես , բալքի հայի կանչես
ես մի բան անես :

Հէնց որ Սօսը մոխամբազը պրծաւ , խալխը ամէնքն էլ ծանօթ
անծանօթ ձէն տուին , աղբիւրդ անապառ , Աստուած աւելի չնորհք
տայ , Սուրբ Կարապետը մուրաղդ տայ ու յետ դառան : Գրանց թա-
մաղէն մի թաս լցրուց ու ասեց , Աստուած կեսնք տայ Սօսին ու Գա-
րեգինին , Աստուած սէր մխաբան պահի միշտ էդ երկուսին , դրանց կե-

նացը . հէնց ուղում էր խմի , Սօսը կուռը բռնեց , թէ կխառտ մնաց ,
ասան , Աստուած սող պահի Գարեղինն , Սօսին ու ում որ Սօսը սիրումա :
— Ամէն , ամէն , ձէն տուին աղէքը , ինչ որ Սօսը ասեց , Աստուած լող
կատարող ընի , ու խմեցին . վերջը Գարեղինն ու Սօսը միմին թառ ձեռներն
առած՝ կաննեցին ու շնորհակալութիւն արին . Գարեղինը , որ պրծաւ ,
Սօսն ասեց , շնորհակալութիւն ձեղանից իմ կողմիցն էլ , ում որ սի-
րում եմ նրանից էլ , որ ինքն ըստեղ չի՝ իրա միտքն . ըստեղ ա . նա
ասում ա , թէ դուք որ իմ կենացը խմեցիք , ինձ յիշեցիք , Աստուած
ձեզ կենօք կենդանի պահի , ինչ մուրաղի , ինչ խորհրդի որ էկել էք ,
Սուրբ Կարապետը ինքը՝ կատարի . Աստուած Սօսին էլ ինձ հետ ան-
բաժան պահի ամէն ու խմեց : — Ամէն , ամէն , ձէն տուին մեր դար-
դիմանդներն ու ամէնքը մի մին կանանչի թաւաղայ արին . ընչունքի
Սօսը պաս էր էսօր , էքուց պաի հաղորդուէր :

Ես քշեր մեր տղէքը կենաց խմելով , խաղ կանչելով հացի
վրայ լիսացրին , գեղըցիքն էլ դրսեւ հաց կերան ու լէլէին զկե-
ցին ընչանք լիս : Առաւօտէնց ժամհարը առաւ կոհնակը , կաննեց
վանքի հառարի քանդուած սլառի դիւին ու թղթղկացնելով , ձէն աը-
ւուց զիլ ձէնով . « օրհնեսն է Աստուած , ժամ հրամայեցէք . դատա-
տան կայ գալու , պատասխան կայ տալու , ո՛ր բարի քրիստոնեայք ,
ժամ հրամայեցէք , » : Ըխաւորը ժամհարի ձէնը որ առան , թողին ի-
րանց ուրախութիւնն ու լցուեցին ժամ : Սօսն էլ գնաց տէրտէրի կուշ-
տը , արտասունք թափելով խոստովանուեց , գղջաց իրա մեղքն ու
կաննեց ժամուրը ընչանք պատարագի վերջը , որ հաղորդուի : Գարե-
ղինն էլ գնաց Հանաւանքից Ռատակէսի բաղնիքը մատաղը մորթիլ տը-
ւուց ու հազիր էր անում :

Արեգակը նոր ծաղիւ էր , դեռ էնքան դօրութիւն չունէր , որ մար-
դի աչքեր ծակի , նոր կառէթը լծել էր , նստել ու դուս դալի , որ
Աշտարակայ ըխտաւորը ճամփու ընկան . ազատ տղէքը թորուն թո-
բուն իրանց հացները կտակ էին չալակներն ու առաջ առաջ գալի .
պաս պահողներն էլ խնձորը լցրել էին ջրները , աղքատներին բաժա-
նելով վաղում , որ պատարագին հասնին , սրբութիւն առնեն . կնա-
նոնց մի տուաւ քիչ էր մնացել հասնի Հանաւանք , մինը դեռ Աշ-
տարակայ նոր էր դուս գալի : երեխէքն էլ ջրները խնձորով լիքը՝
կուռ կուռի էին բռնել ու կնանոնց առաջն ընկած վաղում Գարեղնի
կանչած տղէքը մի մին աղլուխ պաշարով , մի թօռ էլ հեաները է-
կան : Գարեղինը մատաղը մորթիլ էր սուել , մի մենձ պղինձ դրել օ-
ճաղին ու միտը լցրել մէջը . սուկին , հաւը , կարճակողերը , սիրտը ,
սև թոքը , պղտճիկներն ու ամէն լաւ տեղերիցն էլ ջուր էր տուել խո-
րովածացուի համար :

Աշտարակու տղէքը որ կկան , դու տես հիմի դրանց արածը , թէ

ընչի համար են էսքան խնձոր լեբում . նի են ընում ժամի կտորը , գնում են գալթի կաթուղիկի սեւերի տրանքովը պլինները հանում , խնձորով ըստուր , ընտուր դլինն տալի . ընտեղից դնում են ժամոտան կտուրը , կաթուղիկէի գլուխը նիւնում , վեր գալի խորանի ձկան միջքի պէս սուր կամարի վրայ ման գալի , ձորին մօիկ տալի , ընտեղից քար քցում դպա ձորը , իրար զոչաղութիւն չհանց տալի , էլ յետ վեր գալի ներքև . մեր Սօսն էլ շատ մուշտարին ա էս թաւուր զոչաղութիւննիր անկու , համա սրբութիւն պտի առնէր :

Պատարաղը դուս էկու , պատ պահոյները հաղորդուեցին . Սօսն էլ դնաց դործակալի մօտ , խնդրեց նրան , որ ժամից յետոյ առնի ժամաւարին ու մէկէլ տէրտէր՝ տիրացուերին , դայ իրանց սեղանի վրայ Ոքտակաի բաղչէն ու ինքը առաջ առաջ գնաց տղէքանց կուշոր ու ողորմի Աստուած տուուց նրանց : Գարեղինը իրա ընկերների հետ երբ որ տեսաւ , մօտ էկաւ ընդունելի ընի ասեց ու վաղեց թափի մէջը դինն լցրուց բերուց տուուց իրան , թէ բերանդ ան մի քիչ :

Հացը քցեցին կանանց խոտին բաց արած սուվրի վրայ , ամէնի բերած պաշարն էլ Գարեղինը բաց արուց լաւ տանտկան պէս , ընչանք տառն ու հինգ մարդի համար սեղան դրուց , ամէն Աստուծոյ տուած բաւութիւններին էլ ու մընին էլ զրկեց հայր սուրբի ետիցը : Բաղչէի մէկէլ կողքին էլ մի բօլակ օղուշաղ կային հաւաքուած . Սօսնց , Գարեղնեց , Վարդիթերեց ու շատ ուրիշ խիղաններ : Նրանց էլ վաղեց խնաց տուուց , թէ ընչանք կացէք տէրտէրները հաց ուտեն սրծնէն , յետոյ ձեզ էլ կըկերակրեմ : Մին էլ տեսնինք , վարդապետը իրա հողորականների հետ էկաւ . — համեցէք , հայր սուրբ ջան , համեցէք սեղանի վրայ , ձէն տուուց Գարեղինը : — Աստուած ձեր սեղանն օրհնի , Արեւի , Աբրահամի մատաղն եղիցի , ասեց հայր սուրբը , սեղանն օրհնեց ու նստեց մէջ տեղը . տէրտէրներն ու տիրացուերն էլ , որ ձեռները սրբոններին էին դրել կաննել , նրանց էլ հրամայեց , իրան աջ ու ձախ կողմը շարուեցին : — Հայր սուրբ ջան , ձէն տուուց Գարեղինը , խնդրեմ մի լաւ ուրախութիւն անէք , մատաղի երի մորթին ու ձեր բաժին մատաղն էլ հիմի կըղրկեմ , ինչ որ ձեր պարտքն ա՝ էն էլ աչքիս վրայ : — Օրհնեալ լինիք որդի , Աստուած ձեր հաւատն օրհնի , դուք մեզ այդպէս պատիւ կանէք , մենք էլ պարտաւոր ենք ձեր համար դիչերը արթուն մնալ , հսկել , սաղմոս ասել , ձեզ կեանք ու արեւատութիւն խնդրել , մեր ձեռքիցն էլ այս կըգաց : — Այո , ճշմարիտ է , ասեց էն զըհիցը մենք տէրտէրը . հայր սուրբս միշտ ձեզ համար աղօթք կանէ : — Իրաւ է , իրաւ , ձէն տուին մէկէլ տէրտէրն ու տիրացուերը : — Հայր սուրբ ջան , խնդրենք մի քիչ մեզ անկաջ կաքնէք , ասեց Գարեղինը . էս մատաղը արել ա մեր Սօսը . խնդրեմ մի մէկ թատ զինի խմէք ու ասէք Աստուած Սօսի սրտի մուրաղը կատարի , մէկ էլ աղօթքներն էլ

դու գիտես : — Երբև Սօս ջան թասը , ասեց հայր սուրբը , մի լաւ օրհնեմ : առաւ ձեռն ու ասեց , օրհնեցէք տեարք , կենդանութիւն , Սօս , դօբանաս , խնդրեմ իմ անարժան բերանովը Սուրբ Յովնանէս Մկրտչին , որ քո սրտի բաղձանքը կատարի , քեզ երկար կեանք տայ , կարմիրդ կապենք , որին քո սիրտը կը բարեհաճի , այն քեզ բաղդ լինի . Գարեղին , Աստուած օրհնեսցէ , Աստուած աւելի չնորհք տայ , Աստուած քո աշխատանքը , որ մեր երկխայցից համար անուամ ես , ի փառսխորում ընկալցի , բարև արժանի լինիս հրեշտակական կարգին , շուտ մեր հօտին խառնուիս . որքիք օրհնեալ լինիք , (միւսներին է ասում) Աստուած ձեզ սիրով , եղբայրութեամբ պահեսցէ , Աստուած ձեզ էլ ձեր ցանկութեանցը հասուցէ . Տէր Աստուած էլ մեր Հայոց ազգին այցելութիւն արասցէ , իր քաղցր խնամոց տակ պահպանեսցէ և որքան էլ այսօր ուխտաւորք կային մեծից մինչև փոքրն ամէնի խնդիրն էլ ինքը կատարեսցէ Սուրբ Յովնանէս Մկրտչի բարեխօսութեամբը . Տէր Աստուած քեզ փառք . հէնց օրհնեց հայր սուրբը ուզում էր վայելի , մենք տէրտէրը Գարեղինն ասեց , թէ հայր սուրբիս թափ վրայ մի տաղ ասա : — Աչքիս վրայ , ասեց Գարեղինը , էս սհաթիս , երեսէք , Գաղիկ , Լեւոն , ըստեղ էկէք . երկու ձայնաւոր աշակերտ կանչեց . էկէք հայր սուրբի թափ վրայ մի տաղ ասեցէք , ևս էլ շարականը կասեմ . երեսէքը իրար հետ հէնց ձէն ձէնի տալով ասեցին « Հայրենասէրք Արամեան , տաղը , որ ամէնի սիրտն էլ փառաւորուեց . յետոյ Գարեղինն էլ հայր սուրբի անուամով մի շարական վրայ բերուց , որ յետոյ հայր սուրբը չնորհակալութիւն արուց վարժապետիցն ու աշակերտներէցն ու անուշ արուց :

Հայ ուսելուց որ սրժան , սեղանը փռած թողին ու վեր կացան , հայն օրհնեցին ու հէնց ուզում էին գնան , Գարեղինը ջոկ ջոկ դրանց ժամուցն էլ տուուց , նշխարք առաւ :

Հէնց որ նրանք չնորհակալութիւն անելով գնացին , նստեցին ինչքան տղէք կային ու ուրախութիւնը սարքեցին . կնանիքն էլ էն դէհը սեղան փռեցին ուռի ծառերի տակին ու ինչ որ իրանց օրհնքն ա , հարս ու աղջիկքը ջոկ , իրանք ջոկ նստոսեցին : Գարեղինն էս երկու սեղանն էլ հէնց կառուարեց , որ ամէնն էլ չնորհակալ էլան . լցրուց մի թաս գինի , առաջ ինքը չնորհակալութիւն արուց խմեց , յետոյ տարաւ Վարդիթերի մօրը , խնամի , ասեց , թէ ինձ կըսիրես , թէ եդ քու կողքիդ նստած աղջկանը կըսիրես , էս թասը խմի , ասա , սի Սուրբ Կարապետ , դու տաք ջրին հով ջուր չածես , մտաիկ սրտեր իրարից չի ջոկես , բարի խորհուրդը կատարես , ուրիշի աչքն էլ մեր դրանը չի թողաս : Սատանի յետի ոսն էր սլառաւ , էն սհաթը համկացաւ , համա ինչ , ամանչեց , որ խօսքը կտորի , առաւ ձեռը թամն ու ինչ որ նա ասել էր , մի մին ասեց ու հէնց ուզում էր խմի , կուռը բռնեց

Գարեղինը , զիր գետին թաղ ասեց , թափդ վրա մի խաղ ասենք՝
 նոր խմբի . թողուց կնանոնցն ընտել , գնաց աղէքանց կուշար . միա-
 րար ջուշակի պէս հինած էր անում , գնում էր ընտել , գայի ըստեղ .
 Սօսին կաննացրուց ու ասեց , ասան էն մոխամբաղը , որ մին օր խոտ
 հնձելիս չինելես : Սօսը , դըրթ ա , սըլաթին էր առել , համա Գա-
 րեղնի խօսքն ու վարդիթերի սէրը սուրբ էր համարում , ընդուր հա-
 մար մեղք չի կարծեց ասիլը . վեր կացաւ տեղիցը կաննեց , անց որ
 մի չիշակ խնձորի ծառ , որ մանր տնկոնց միջին դուռ էլած ըլնի . ե-
 րեսը յետ դարձրուց դպա կնանիքն ու ասեց էս մոխամբաղը :

Ինձ էրում ա էն սէրը , որ գիշեր ցերեկ վառ ա ,

Վրդ ու թոքս խաշում ա , վայ , ես սարսաբի դառայ .

Աստուած սիրողք , ջուր ածէք էս սէրն էլաւ իմ մահը ,

Սիրեկանիս անուշը ինձ արեց փարայ փարայ (կտոր կտոր) :

Մեռնիմ էն աչք ու ունքին , որ ծիածանն ա ու արև ,

Մեռնիմ էն անուշ լեզուին , որ տեսնելիս տայ բարև .

Մեռնիմ խուճուճ մաղերին՝ ընչանք ծուռնը կախ ընկած ,

Ո՛վ որ տեսնի չարմանայ , նրա սիրտը լուռ քար ա :

Թշրի ծէրը վարդ ա , պուշները չարմաղ են ,

Սատաֆի պէս ատամները մարդի հոգին կը քաղեն ,

Պատիկ կարդին բերանը , կաքաւակաուց չսնէն ,

Փափուկ մախմուր բօխախը դոյ բարձի հաւասար ա :

Եիշակ տնկու հասակով , սիրամարդի տեւքովը ,

Բամբակի պէս կոներով , նազածեմ գնացքովը

Սիրտս քաշեց իրան մօտ , խելքս առաւ գլխիցս ,

Ասեց մին օր կտտանաս նեղութիւնիդ փոխարայ :

Գասն երկու տարուէն եմ , քսանը շուտ անց կացաւ ,

Էս երկուսը հէնց զխտեմ , երկու հարբից աւելցաւ .

Սե մաղերիս մի խաբուէք , սե սրտիս մախկ արէք ,

Սօսի դարդն ես դու աղջիկ , ինձ մի դեղ ու ճար արան :

Սօսը մոխամբաղն ա ասում , Գարեղինն էլ դարձ գալը . Բաղչի պա-
 տերը էլ յետ կրուցին , թամաշաւորները իրար զրուխ են պատում :
 Սօսը որ ասում չի ու մի մին էլ հետը ժմտում , աչքերը քցելով իրան
 կեանք տուող արևի երեսին , ուրիշի սիրտն ա վրէն գնում . քեզ ու՛րբ
 ու արև ըլլ Գարեղին , ասում են , որ մեր սիրտը ուրախացիր .
 Աստուած Սօսին էլ աւելի շնորհք տայ :

Համա մի չենք հարցնում , թէ խալիսի սիրտը որ էսքան ա ուրախա-
 ցել , համի տունը մերը , խօսքը մերը , բաս նա ո՛վ ա , որ Սօսի ձե-
 նի մխրատուղը (մաղնիս) գնացել ա կպել նրա սրտին ու քաշում դո-
 ռով , որ բերի կպցնի իրան . չէ՞ որ էս մեր էրուած ու կրակուած վար
 դիթերն ա , համա ինչ անի խեղճը , ոտը կտտած ա . մէրը վախտ

վախտ աչքի տակովը հէնց խէթը մտիկ ա տալի , որ տեղն ու տեղը հալուում ա , թէ չէ նա ընտեղ իր սրտի փափաքը կը հանէր . Բնչ պաշտանէր , մեր աստվածը կայ ոչ , որ մի մենծ կնիկ արմատ , ես մի տղայ մարդ էլած տեղը աղջկայ պռօշը պռօշին դայ . թէ քաղքի (Թիֆլիս) պէս ընէր , որ ասում են , կնանիքը մարդկանց հետ զրից են անում , աղջկէքն էլ խաղալուս աղէքանց կուռը բռնում են ետադում , ում որ սրտներն ուղում ա , ես գիտեմ թէ էն վախտը արեւ ճրտեղ մէր կըմտնէր . համա նրանց մեռեալ իրանց տեղն են թաղում , մերն ըստեղ : Զէ , վաղի առակը չընի , Սօսի խաղը Վարդիթերի մօր ճրաներն էլ ընկաւ : Հէնց որ ասեց պրծաւ , պառաւը տեղիցը կաննեց ու Սօսին ձեռով արուց : Զեռը ժաժ տալն ու Սօսը առաջին կաննիլը մին էլաւ : — Որդի ջան , ասեց , ազրիւրդ անհատանի , մնց որ մեր սիրտը դու ուրախացրիր , Աստուած էլ քու սիրտն ուրախացնի , քու ճամբին փռնջ մանիչակ բուսնի , Աստուած քեզ քու մօրը բաշխի , քու մորազը Սուրբ Կարապետը ինքը կատարի , աչքդ ինչ բանի որ ընկած ա , էն քեզ դամաթ ընի . բաց ասեմ , ոչ ամանչեմ , քու սրտինը իմ աղջկին ա , որ երկու տարի ա աչքիդ տալն ես առել , քեզ դամաթ ընի . աղջի , վեր կաց կաննի , երեսդ դէմն արա , զըլուխդ բարձր բռնի . Են նստոտած տղէքը , էս խալխը բոլոր մաթ են մնացել , Գարեգնի ոտները տեղիցը կտրուել են , Սօսը քիչ ա մնացել խեղքը կորցնի , Վարդիթերը հէնց գիտի երազումն ա : — Հաւանում ես , ասեց սրան պառաւը , լաւ մտիկ տուր մուշտարու աչքով , ինչ կայ , չկայ , էս ա , ոչ ձեռացաջուր ունի , ոչ չորհօք ունի , ոչ մի ասեղ քաշիլ դիտայ , ոչինչ բան չի խմանում Աստուած սէրը , աչքը քու , չլինք ծուռը , ոտը չորախ , լաւ , վատ , էս ա . տես չի փոշմանես , էլ հասեմ , թէ տաքարի որդին մեռնի , առնում ես : — Կաց , կաց , խնամի , ասեց Գարեգինը յստաջ գալով , մենք նոր չենք ճանանչում , նոր չենք հաւանել , դու լաւ գիտես , որ քրնի մարդ էլ դրկել ենք , չէք տուել . հիմի որ տուիլ , դրա սալալն էլ ես եմ , միջի մարդն էլ , թող ինձ ուշուց տան երկունս էլ , ինչ մեղք ըլի իմ չլիքին . ասեց ու մի մին թաս զինի խմեցէք տղէք ջան , ձէն սուռց , Աստուած չընորհաւոր անի , բարեկամաց աչքը լիա ըլի . խնամի , աչքդ լիա , քեռակին (Սօսի մօրն է ասում) աչքդ լիա . Սոն ջան , Աստուած աշտիքդ լսեց : Ուսայ , ձէն տուին ամէնն ու մի մին թաս զինի խմեցին . մի հէնց զարմաղալ ու ուրախութիւն ա վեր կացել , որ կասեմ Ղարսն առանի : — Ուղում եմ մի նոր բան անիլ , ասեց Գարեգինը , ասէք ոչ , նոր նոր հաւեր են դուս կիկ , էրկաթէ ձուեր են ածում , . ես ասում եմ , որ մեր նշանը մի պռօշտի ընի . Բնչ ես ասում խընամի ջան : — Կաւ կընի , ասեց պառաւը , հիմիկէց դէնը փակն էլ ա ձեռիդ բալանիքն էլ , ինչ կուղես , արա . արի սոջիկ , արի Գարե-

դինն ինչ կասի , անկաջ արան : Աղջկը ուրախութիւնիցը մնացել ա կաննած , ամանկելուցը Մայիսի վարդ ա դառել , չի լիմանում ի՞նչ ա- նի : Կռնիցը բռնեց Գարեգինը , բերուց մօտ , թէ սրօջաի արէք . Տէր Աստուած , էլ համում ա հալ մնացել . Սօսը՝ որ էսքան էրուած էր , մօքովը չէր անցկացել , թէ ըսէնց օր կըտեսնի , ինքն էն դինն ա զլուխը քաշ քցել , Վարդիթերն էն . ուզում են , որ մի սնաթ յառաջ հառնին իրանց մուրազին , համա ինչքան ընի , լաւորութիւն ա կ'ու- ուած . վերջը շատ որ էս գիցն , էն գիցը ձէն տուին , թէ Ա'տ- ուած չնորհաւոր անի , պօռօջաի արէք , ձեռները քցեցին իրար ճտով ու սրօջաի արին , էլ չէին կարում բաց թողալ . աղէն վախում էր , թէ աղջկը չի թիւանայ , վեր ընկնի , աղջկը վախում էր , թէ տղի խել քը չի գնայ , գետնովը գիպէի : Վերջը իրար բաց թողին ու գլխները քաշ քցած մնացին :— Անուշ , ձէն տուին ամէնքը . յետոյ Գարեգինը բռնեց Վարդիթերի ճակատը պաչեց , թէ ըստուց յետոյ իմ հարսն ես , դնա կէսօրդ ձեռն էլ պաչի , ամէնին էլ զլուխ տո՛ւր . Սօս ջան , դու էլ արի մի սրօջաի անենք , դնա գանքաչիդ ձիծը պաչի :

— Բանը վերջացաւ , ասեց պառաւը . համա խօսքներս խօսք ըլի . որ ընչանք աշունքը մեր դուռը ոչով չի գայ . յիքանիքը քաղենք , քաղցուահան ընինք , աչնան Մոզնու ուխտն անց կենայ , էկէք նը- չան բերէք . թէ չէ , կարմիր կով հմ , մին էլ անասար կաթս շուռ տուի , կովիթը կտարեցի . — Շատ լաւ , ասեց Գարեգինը , թող քու ասածն ընի , ընչա՞ք քու ասած վախտը մի ամիս ու կէս անձախ ա մնում , էդ էլ կը համբերենք : Սօսը գնաց Վարդիթերի մօր ծիծը պաչեց , նա էլ նրա թուշը պաչեց ու հացը վեր քաղեցին :

Տղէք , պատրաստուեցէք , թօռը վեր ունինք գնանք ձորը , մի լաւ Վարդիւոր անենք , էս ի՞նչ ա , ոչ թաց ենք էլի , ոչ իրար ջուր ենք շող տուել , կասես Վարդիւոր չընի , հացից յետոյ ասեց Գարեգինը : Նանի , պրծէք , դուք էլ գնացէք , մենք պտի էրթանք ձորը , ձուկը բռնենք , քէֆ անենք , խնամուն լաւ պատիւ տալով տանք , հին բա- բնկամութիւններս նորացաւ : Ան էր վեր էին քաղում , որ մի ուրիշ գեղըցի կնիկ էկաւ էդ բաղչէն , գնաց Գարեգինին դրաղ քաչեց ու հար- ցրուց Սօսի համար , թէ էս էն տղէն չի , որ իրիկունը ժամումը նստած խաղ էր կանչում : — Հրամեկիք ասեց , ի՞նչ ա որ : — Ես ուզում հմ իմ աղջկը տալ դրան , իրիկունից դէսը քանի տեսել հմ , սիրտս կը- պել ա , կարաս դրան մի խօսք հասկացրո՛ւ՝ քեզ մի լաւ խալաթ կըտամ , իրան էլ լաւ բաժինք . ես Յուշակնեցի Մելիք Ատոմի կնիկն եմ , հէնց բարի ու բարխանայ կըղնամ , որ ձեր գեղումը զեռ տեսնու- ած չըլի . փառք Աստըճու , ինչս ա պակաս , երկու երկու բազս ասեա , թէ քսան , քսանուհինդ օրավար հողս տես , թէ ջուխտ գոթանա , ինչ տես , որ իմ տանը գտնուի ոչ : — Նանի ջան , ասեց Գարեգինը :

էս տղէն իմ աղպէրս ա, ընչանք հիմի աղապ էր, համա էս օր ըսանդ նշան գրինք, Աստուած մինը զամաթ էր արել, որ էլաւ պրծաւ: Խեղճ կնիկը որ լսեց ոչ, մաստաւը ցեխն ընկաւ, անխօս յետ դառաւ, հլա էն գնալն ա, ինչ գնացել ա:

Սուրբ Կարապետու ընտաւորները քաշուցին. մնացին մի քանի բաղչում ջահել Աշտարակցի տղէք, որ դափ ու զուռնայ ածելով քէֆ էին անում: Սրանք էլ իրանց պատրաստութիւններովը վեր կացան, կամաց կամաց գնացին ձորը, շորահան էլան ու կխահանիլ ընկան գետի մէջը. որն էլ չի ուզում շորերը թրչիլ, ջուր են շաղ տալի, թէ Վարդիւոր ա. իրար հէնց օրը քցեցին, որ ամսկուեցին, ծնած կով դառան, ջուրը ծըլլալով ամէնքի փնչերիցն էլ շուշում էր: Լեղանալուց որ սլըրծան, իրանց թռչկն առան ու ընկան ձկնիկի ջանին. քցած թօռ սըղալում չի, կարմրախէտ ա, որ զուս ա գալի: Սրանք թօռ քցելով պըտի գնան ընչանք Աշտարակ ու նոր ընտեղ զուս գան, գնան յիքանոցումը մի լաւ քէֆ անեն:

Գարեգինը հէնց ուզում էր իրանց խիզանոնցը ճամբու քցի, որ իրանք էլ գնան ձորը, մին էլ մի տարաբաղդութիւն պատահեց, Անուշը հիւանդացաւ. արևը զլուխը տուել ա, խարփուխ էլած պնչերին, ծուխն էր մըհանայ ա. ուրախութիւնը փոխուեց տխրութիւն, ձորն էլ մտքներիցն ընկաւ, ամէն բանն էլ. մէքը հօ սև սրտիկ ա: Էս թօրունը քօմմա մնացին նստած, փուշները թողին. Գարեգինը սաքի մի քիչ բարկացաւ, որ բալքի դրկի տուն, համա տեսաւ, որ չէ, աղջկայ ունդը դառաւ պատի ծէի, աղպէրախնք, ասեց հընկերներին, դուք ինձ մի մնաք, գընացէք ձորը ձուկը կալէք, իմ գալը փըստ անց կացաւ: Տղէքը գնացին սրտները կոտրած, Սօյը մէնակ մնաց իր ողջում աղպօր նեղ վախալ իրան պէտքական: Կնանիքը որը ասգով ա աղօթում, արչտոտալով ասում նիաթ ա գիպել, որը մի կտոր հաց ու աղով, որը քարով, համա ոչ մինի աղօթքն էլ կէս սև փողի չանց կացաւ: Գարեգինը գնաց, որ ժամադարին բերի, գլխին մի բժշկութեան աւետարան կարդալ տայ. նըրա ջօռ բաղդիցն էլ ժամադարը քչերս անքուն աղօթք էր արել, սաղմոս քահել, թեք էր ընկել, որ մի քիչ հանգստանայ: Չտըն կըտընց, գնաց մենձ տէրտէրի մօտ. փառաւորի ինքը, էն սհաթը մաշտոցը զրուց կռնտաւին ու հասաւ թութունը քաշելով (*): Աղջկանը թեք էին քցել կանանչ խոտի վրայ՝ զլուխը մօր ծնկանը դրած, որ տէրտէրը վրայ հասաւ, աւետարանը կարդաց, փարատեմ ասեց, մի քանի սև փող խէչհախրուր տուաւ ու Աստուած առողջութիւն տայ ասելով գնաց:

(*) Չգիտեմ, թէ այս ինչ սովորութիւն է, որ ինչպէս մեր եկեղեցու սպարաւորքը Փարաջայ են հաղնում քահանայանալու համար, իսկոյն տուին էլ գրողաներն են դնում, իբրեւ մի ամենահարաւոր լան քահանայութեան համար:

Ղորթ ա, ասենք թէ, տէրտէրը հալիւոր էր կամ ինչ էր, աւետարտ-
նը մի քիչ կղկղացրուց, համա կարգին հաստատ ըլնի, ձուր թեթև էր,
ցաւը բոշացաւ էն սնաթը. վիր կալան երեխին զպա Աշտարակ, Գարե-
ղինն ու Սօսն էլ հեռները զրից տալով : Եկան հասան Մոզնի, Սուրբ
Գէորգն էլ ուխտ արին ու վէր Եկան Աշտարակ : Աշտարակ մի ասիլ,
մի շհար (քաղաք) ասան. աչքդ ինչ սիրի, կըզանուի : Էն սնաթը կնա-
նիք էին էլի, քացախ բերին, թթու բերին, զրկեցին Յոլակենց պառտն
էկաւ, նրա աղօթքը քար կըծաքացներ, աղօթեց ու ասեց, վախիլ մէք,
աչք էր դիպել, հէնց հիմի կսաղանայ. Ղորթ որ էն սնաթը երեխէն խ-
տակ լաւացաւ. (ի հարկէ շոքն էր տուել) :

Գարեղինն ու Սօսը դուս գնացին գեղամէջ առուի ափը, ինչ տե-
սան, գեղի մենծ մենծ իշխանները, աղէքը, տանուտէրը, մի խօսքով
ով որ ընտեղ կային, հէնց օրն էին ընկել, որ էլ չի էլած. իրար ջուր
են շաղ տալի, բրթում են քցում առուն. որն էլ վախեղ հեռու պատի
տակին նստել ա, թաքուն բղղով ջուր են զրկում կտրիցը շուռ տօլի
ղլխին. էլ ոչ աղայ են հարցնում, ոչ նօքար են ասում, քօնեա էլ դս-
ռել են իր քէֆին թուխ նստող թրչուած հա : Էս էրկուան էին, որ
չոր էին, շանաւանքայ էին եկել. սրանց համար էլ աղայ Սմբատը աչքով
արուց, բղղով քստակներիցը ջուրը զլիններին ածեցին. շատ մարդիկ էլ
ղատի իրանք էին գալի, որ թրչուին : Գիտեմ ոչ, բաւքի թէ, տէրտէր-
ները աղատ պրծնեն էդ խաղիցը. իմ խելքովը տէրտէր չի, որ թէկուզ
դործակալն էլ որ դար էս ուրախութիւնի վախտին, նրան էլ կըթրէին,
ոչովի սիրտ չէր առնուիլ. Վարդիւորին ա, ով կարայ խօսալ :

Էս ուրախութիւնը արին ընչանք ժամի վախտը, յետոյ ամէն մարդ
գնաց իրանց տունը. որը ուրիշ շոր ունէր, փոխեց. որն էլ չունէր,
հին դուրչ մուրչ հաքսու ընչանք մէկէնների չորանալը, որ էքուց մեռե-
լոցք ա, պտի գնան դերեքմաններն օրհնիլ տալու : Մեր Սօսն ու Գա-
րեղնի հընկերներն էլ ձորիցը եկել էին, ձովն էին բերել, նրանք էլ զը-
նացին իրանց քէֆին :

ԺԸ.

Վարդիթերի մէրը շանաւանքայ էկաւ տուն, մի քիչ կացաւ, քէ-
ֆը թողուց, խելքը զլուին էկաւ, արած բաները միտն ընկան. մը-
նացել ա մոլորած՝ ունքերը կախ ա քցել, մտքի հետ ընկել : Գիտի, որ
հիմի մարդը տուն կըզայ, հարսները աղէքանցը կասեն էդ բանը, հիմի
իրան կրակը պտի գնեն էրեն. հէնց բան ա արել, որ Աշտարակ դեռ
լսուած չի, աւստնի (թուրումն) տակն ա ընկել. մարդի քաջքերը տեսել
ա, ոնց որ «չալ օճը տեսնողը չալ չաթուից կըվախի», . դողում ա. համա
ինչ, բանը բանիցն անց ա կացել. մտքումը դրուց, որ մարդին մի սամ-
թով ասի. « արջն իր անէն կըզտուայ է », . բաւքի թէ մարդի սիրտը գողա-

նայ, համա չէր գիտում, թէ էս Աշտարակն ա, քու չորս պատի միջին որ կնդանդ հետ մի խորհուրդ անես, քարը վեր ունիս տակը դռնես, զուս գաս, էն սհաթը գեղի էն ծերումը կըլես, ուր մնաց հիմի, որ աշխարհքը էս օր Հանապանք ա էլի, էն էլ կնանիք: Քսան տեղ մարդին աչքալիս խօսացին, թէ կրկից աղջկանդ նշան դրուց քաղքի թաւուր պռօշտի անկով: Ոնց որ մի մարդ ասլանի ճուղը սպանած ընի, սալանն էլ խնայած ընի էդ մարդի տեղը, ինչ սրտով վրայ կըպրծնի նրանից ինադ հոնելու, էն սրտին Հիթումը աչքերն արինը կոխած, ատամները (հօ չունէր էլ) զրծտացնելով, դադանակը ձեռին դուռը նեքսե մտաւ ու դպա կնիկը: Արշաւիրն խնացել էր էս բանն ու հէնց էն սհաթին տուն մտաւ, որ հէրն ուզում ա ոտը դնի տան շեմքը. հօր աչքերիցն խնացաւ, թէ ինչ կայ ու հարցրուց, թէ ուր էս տանում էդ փեարը: — Թեղ, դուաց Հիթումը, էս հիմի նրան չհանց կամ աղջիկ նշան դնիլը, ասեց ու տուն ընկաւ, տղէն էլ քամակիցը: Կնիկը վախուժ թիւնիցը հէնց բակումն էր ձէնն առել, էկել դրան քամակին կաննել. մարդը որ առն մտաւ, ինքը դուս թուաւ: — Աղջի, մէրդ ուր ա, գուռաց հալխորը: — Չեմ գիտում, գլուխը քաշ քցած՝ լացակոխած պընչի տակին վնիթ վնիթաց խեղճ անմեղ գառը, — Վնա կանչի էս սհաթը: Աղջիկը դուս էլաւ: Հարմներն էլ չարդախումը պատին են կպել կաննել: — Ես դրան չհանց կըստմ, գլուխը ժաժ տալով՝ բարկանալով ասեց հալխորը՝ տղին. թող մի տուն գայ, տեսնի, թէ աղջիկ նշան դնիլը ինչ կընստացնեմ իրան. գիտես, որդի, ինչ ա արել. զինովացել ա, էն սատանի խօսքիցը խափուել, մեղ խալիի միջին թուք արել. նա էլ հօ աշխարհքումն սատանայ չընի, հէրիք ա, մեղ հէնց օյին ա էկել, որ դրա մուխը մեր պնչիցը դուս չի գալ: — Խոնչ ա արել, սաքի չիմանալով, հարցրուց Արշաւիրը: — Բռնել ա էս փչին նշան դրել, պռօշտի անիլ տուել իր ձեռովը, էս Աստըծու իրաւունք ա. հէնց ասենք, ինչ գլուխը քարովն էր տալի, տար. ո՞վ ա լսել մեր պտպերիցը, որ աղջիկ աղայ նշան դնելուս պռօշտի անեն: — Ըտէնց չի, այ հէր, ասեց Արշաւիրը, էս լաւն խնայայ, դու ծուռն էս հասկացել. ասել ա, թէ կացէք ընչանք աշունք, թէ Աստուած դամաթ կանի, ձեզ կըտամ. էն սատանէն էլ ասել ա, բերէք պռօշտի անեն, չի թողել. չես խմանում, որ Աշտարակ լուն ուղտ են չինում. ասում ա՝ խօսքի սուտը չի ընիլ, սխալը կընի, . . մի վախիլ, ըտէնց բան չի էլի: Ես ասելուս մննծ հարսը չարդաղիցը լսեց, վազեց կէսօրն ասեց, թէ որ հարցնի, դու էլ ըտէնց ասմ, Արշաւիրը բանը փոխեց: Պառաւը հէնց խնացաւ, սաքի թէ բա՛կ խաղար չի, աղջկայ կանչելովն ա դալի, տուն մտաւ. — Երգորմի Աստուած, ինչ ա մի մարդ, ընչիկս ըտէնց վաղ վաղ կանչել, էս էլ էն ա դալիս էի. տնաչէնի մարդ, էսօր տեսել չես, սիրտդ պատուում ա. հալխաթ ըտէնց պտի, էս ու դուն ենք իրար հարկաւոր, ինչ

նա ասում : — Կրակ ու բոց եմ տաում քեզ, բարկանալով ասեց հայի-
ւորը . էսքան վախտ հորեղ էիր կորել : — Ո՛յ, զարմանալով ասեց կը-
նիկը . լաւ, էլ խի ես բարկանում . հացից յետի վեր կացանք, Մորհու-
րայի տակին էլ մի քիչ դնջացանք, հովն ընկաւ եկանք : — Էս ինչ
բաներ եմ լսում, մի քիչ ձէնը ցածացրուց հայիւորը . քեզ ո՞վ էր ա-
սում, իմ աղջկանը նշան դնես, խօսք բաց անես առանց ինձ : — Ը-
տուր համար ես նոթերդ կխեղ, մասխարածիծաղ տալով ասեց կնիկը,
քու տունն Աստուած չինի, ես եմ ասում, ինչ ա ասում. հա՛, տուֆնք ոչ,
առանք ոչ . տղայ էր, մեղ մատաղի վրայ դոնաղ էր արել, խօսք ըն-
կաւ, ասեցի, թէ Աստուած դամաթ կանի, աշունքը քեզ կըտանք, հիմի
սրա համար ինչ ես բարկանում, քու խէրդ շատ ըլի, ըսկի հովուլաւ
(համբերութիւն) չունիս . կանց, դու որ ասել չէիր, ես գալ չի պոտէի
քեզ պտտմիլ, քանի հետ դու ասել կըլես էս խօսքը, մին օր էլ ես ա-
սեմ, էլ ինչ կայ : Չէ, չէ, ասեց մարդը . լսել եմ, որ նշան ես դրել,
պռօշտի ես անիլ տունը, կատարդ տաքացրել ես, չես խմացել ինչ ես
անում. — Ա՛յ մարդ, ունքերը վրայ տալով, զարմանալով ասեց պա-
ռաւր . չեմ գիտում, քեզ են ծուռը հասկացրել, թէ ինձ ես ուզում ան-
խելքացնիլ . խելքս հացի հետ էի կերել, որ ես էդ բանն անեմ, ես չեմ
խմանում, թէ որ մի տասը բարեկամ ունինք, մի քսան էլ թշնամի կու-
նենանք . ես թէ չէ, ո՞վ ա լսել Աշտարակ տղէն աղջկայ հետ պռօշտի
անել տան, ես նոր օրէնք էի շինում . ես որ ասի, թէ կնիւնք ա-
շունքը, Գարեգինը վեր կալաւ, Սօս ջան, որ ըտենց ա, արի մի պռօշ-
տի անեք իրար հետ, որ Աստուած մեր բանն յաղողի . մէնակ էս հօ
չիի, հազար հոգի կար ընտեղ փառք Աստուծոյ . նստի, նստի, Աս-
տուած բալքի քեզ մի խելք տայ, որ ամէն բանը սուտ սուտ լսես ոչ,
գաս մեղ դինդինի խաղացնես . էդ էլ դառաւ ոչ էն, որ ասում էիր,
սաքի թէ ես մեր Թէլլիզարի աղջիկ վախտը Վահանի ձեռովը մի աղ-
լուխ դրկած ըլնեմ, (թէպէտ ճշմարիտ է այդ), բաս ինչի չէի դրկել . ա-
րի, արի մատաղ բերեմ՝ կերէք, մի մին թաս էլ խաչալուայ խմեցէք .
Մարդի տամարը կակղեց . կնիկը հէնց բաներ ասեց, որ թէ կուղ իր
աչքովն էլ տեսած ըլնէր, լսածին աւելի կաւատար . նստացրուց մար-
դին, մատաղ բերուց, գինի բերուց, դրուց մարդի ու տղի առաջն ու ինքն
էլ կշտներին նստեց, սկի բիլի անելով հէնց արխէին քցեց, դուխը կը-
լէկեց մարդի, որ իր բերնովն ասեց, թէ հիմի տղէս էլ որ ասի, աւատալ
չեմ, խմացայ, որ Աշտարակցոնց բերնումը ճշմարտութիւն չկայ . Համա
չէ, սուտը կը ոտնաւորի, համա չի գնալ, մին օր կը յայտնուի :

Հացի վրա նստած էին, դեռ Հեթումի սրտի փութը նոր էր նստել,
որ մենձ տղէն տուն մտաւ. — Բարի բիկուն, նանի, ուխտդ ընդունելի ը-
լի, ասեց, էս ինչ են ասում, բիրդանքի (յանկարծ) դուս կաննեցիր,
աղջկանդ նշան ես դրել պռօշտի անելով, էդ խսկի քեղնից չի . փետին

Երբ պտի տուն բերենք, — Ես չեմ ասում, որ սուտ չի ընկել, ասեց Հեթումը, ես ասում եմ, սրանք ինձ քարով քարկոծում են, քեզ ով ասեց որդի : — Ո՞վ պտի ասի, ասեց տղեն, դու ա էլքը դուռը, ամէն տեղ էդ են խոսում, գեղը դրմդրմբոտա, Աշտարակ թաքուն բան կմնայ : — Ը՛հ, հողս դրանց ասուսայ գլխին, ասեց պառուր, թող էնքան հաշան, հողինքը դու գայ . քան խիղան, էս ինչ կրակ ա, ամօթ չունին ըստենք, ինչ բերաններէցը դու ա գալի, քցում են . փառք Աստըծու, ոչ ով չի մեռել, երես երեսի կընկնէ, էն վախսն ինչ կանեն : — Ես չեմ դիտում, ասեց տղեն, տասը մարդ աչքալիս խօսաց ինձ, ես էլ ամանչելուցս ասում էի, աչքներդ լիսի կենայ :

— Պառուր էնքան արուց, որ տղէքանց սիրան էլ գողացաւ, մտքները ծոեց, լսածները սուտ հանեց . վերջը, որ թեք ընկան քնելու ինքն ու մարդը մի տեղում, կամաց, կամաց խօսք բաց արուց : — Ա՛յ մարդ, ասեց, սաքի հէնց խմանանք, թէ մի կէս սհաթ էլ տուինք . Սօը ինչ պակաս տղայ ա . փառք Աստըծու, էրեկ մէկէլ օրը դու էիր մնացել արմացած նրա արած բանի վրա, սաղ դեղն են իմացել նրա խելօքութիւնը . աշխատաւոր ասես, Սօը . սէր, սօհբաթ անող ասես, Սօը . քաղցր աղայ ասես, Սօը . քիչ չատ էլ մուլք ունին, էլ ինչն ա պակաս . սաքի դու ինչ էիր իրիկսնա էնքան բարկացել իմ վրա . քու խելդդ, չեմ իմանում, դալիս՝ դնում ա, թէ ինչ ա . ես չէի ուզում, որ էդ բանն ըլի, հիմի որ ասենք էլաւ, դու ընչի ես նազ անում . ես թէ արած էլ ըլիմ, քու խօսքովն ա, որ ամէն վախտ նրան գովում էիր . ես ուզում էի տալ Բագրատի տղին, դու ասեցիր տղէն փուչ ա . ուզեցի տալ Նրուանդի աղայօր տղին, ասիր հօր աղայօր կնկայ արով ա մնացած . ուզում էի տալ Վասակի տղին, դու ասիր դժատուտ ա . դու ուզում ես տալ Գարեգինն, համա էդ բանը մտքիցդ հանի, նա քչեր ցերեկ աշխատում ա Սօսի համար, ինքը մի անգամ քիր ա ասել մեր աղջկանը, Սօսին էլ աղայէր . Գարեգինի սիրտը ընտով կարաս չահիլ, որ աղջիկդ տաս Սօսին . հիմի ինչ ես ասում, էն մարդը երկու տարի ա, որ մեր աղջկանը սիրել ա . պտի նրա մեղքի տալն ընկնիս, դժուացընես, թէ տալ պտես : — Ա՛յ կնիկ, դիժ ես դու, ինչ ես, ասեց Հեթումը . մի վախտ կար, Սօսի անումը տալուս թուր ու թուանք էիր բանացընում, հիմի դու ես տամարս մտել, որ տամ . էս երեսում ա, որ ինչ ասում են զրուստ ա : — Դէ տեսնում ես, ասեց կնիկը, ես կակղել եմ, դու էլ բէր տանք . քեզ դրուստն ասեմ, էն տղին հէնց որ Սուրբ Կարապետ տեսայ, վրէս մի սաքսաթի էկաւ, կասես, թէ միմն ինձ ասող ըլնէր, թէ էս տղի մեղքը յաւուր դատաստանին քեղնից պտի ուղեն . ես, սաքի Աստուածանից թաքուն չի, քեղնից ինչ պահեմ, խօսք եմ տուել, որ ընչանք աչունք մարդ չի զրկեն, յետոյ տանք . բալքի բարին էս էր, խեղճ երեսի համիին քար քցելն էլ մեր հողուն մեղք ա :

— Հլա ինձ ասան տեսնեմ, պատասխան տուուց մարդը, պոռչալին դըրուատ ա, թէ ոչ : — Հա, ինչ ա, իմ աղջիկը խալիսի աղջկերանց պէս հօ զեղըցաւար չի պտի նշան դնէի . պոռչալի էլ արին, Գարեգինն էլ ճակատը պաչեց, ես էլ տղի թուշը պաչեցի, ամէն բանն էլ դրուատ ա : Վեց տղայ ունիս, իրեքը քու խօսքովն են պատկուել, էս իրեքն էլ քեզ, էդ մի աղջիկն էլ ես պտի մարդի տամ . տղէն հօրն ա, աղջիկը մօրը . ես իմ յօժար կամքովը տուի Սօսին, իմ մեղքիցը դուս էկայ . համա էս էլ եմ հալի արել անկաջներումը, որ թէ ընչանք աշունք բանը ժաժ են տուել, կըքանդեմ : — Փսոք քեզ Աստուած, հողէց քաշելով ասեց Հեթումը, ընդուր են ասել, թէ Աստուած աղաւթի կնկայ շառիցը . կնկայ էլմը ֆէմը (խորամանկութիւնը) մարդ չի իմանալ, ինչ ասես, որ կընանիքը չանեն . ընչանք հիմի սրտիս բարկացած . վախտն էր . հանդարտացրուց . մտքումս դրել էի, որ մի լաւ սաղարդ անեմ, ես էլ փոշիմանեցի, թէ էս ինչ միտք էր . հիմի էլ ընչէր ա խօսում . ջանմ, դու դիտես քու աղջիկը, ես բան չունիմ . ըստուց յետոյ մեղքն էլ քու չլինքը, վարձքն էլ . խէր ու շառը քեզ . հիմի էքուց աչքայլիս պտի գան, թէ չէ : — Չէ, ասեց կնիկը, նշանն աշունքը պտի ըլնի, հիմի մէնակ խօսք ենք տուել : — Դէ լաւ, լաւ, ինչ արել ես, արել, Աստուած շնորհաւոր անի, Աստուած էլածն օրհնի, սուս կանց քնենք, ասեց մարդը ու տաղ արին քնեցին, որ էքուց վաղ վեր կենան, մեռուցք ա, դնան զերեղմաններն օրհնիլ տալու :

ԺԹ .

Աստուածածնի աթոռ (*) կիրակի օրն էր, հաւողները լաւ հասել էին . իծասպտուկը, քիչմիչին, ասկարին, չաւուշտարին, միխալին, կոթուռնջը, եգնաչքը, ճիւղը, եղանդարին, մէկ խօսքով ինչքան ալուան հաւողներ կան, թլթլում էին, մէնակ խարջու հաւողն ու հալաղին (խաղողների անուններն են .) դեռ մի քիչ թթուութիւն ունի իրանց միջին . Գարեգինը դիտէր, որ էս օր ջրի հերթը Սօսնայն ա, վեր կացաւ գնաց դպա նրանց յիքին մի քիչ հաւող ուտելու : Հէնց ուտուցովն անց էր կենում, տեսու, որ իրա ֆափակ աշիւերտը, որ վարդիթերի պտիկ աղպէրն էր, վաղէվաղ էկաւ քամակիցն ու թեք բռնեց : — Ի՞նչ ես ստում, յետ մօտիկ տալով հարցրուց Գարեգինը : — Գիտես ինչ կայ, ասեց ֆափակը, բանը փոխուեց, ճար ունիս՝ տես . Արշալիրի միտքը ընչանք հիմի թէ ծուռն ա էլել, թէ դուզ ա էլել ձեր հետ, չեմ լմանում, համա հիմի խմացուեց . էրեկուանից դէսը հարիւր հետ կոխ ա քցել, թէ կամ թուրը վեր կունիմ ինձ կտրանեմ, կամ թէ չէ Սօսին աղջիկ չեմ տալ :

(*) Աթոռ ասում են այն պատին, որ կամաւոր պահում են կանայքը Վարդապետի, Աստուածածնի և Սուրբ Խաչի պահոց առաջին շաբաթը :

ես պտի տամ Զարմայրի Էջմիածնեցի քաւորին . չեմ դիտում ինչ ա
դրա միտքը, որ Զարմայրի հետ բարեկամութիւն ա անում , ձեզ հօ
լմա յայտնի ա . խեղճ հէրս , մէրս , աղպէրտինքս կաննել են մի դի՜ ,
նա հէնց աստում ա , չի ընիլ , կէրթամ Սօսին կապանեմ , ես էլ հետը կը
կորչիմ ու նրան չեմ տալ . հէրս ինչքան ասեց , թէ այ փշանաս ոչ
դու , խեղճ ես . մի վախտ կար , զլիններս տանում էիր , թէ տանք Սօ
սին , հիմի ինչ դառաւ , որ միդ ուղում ես խալխի միջին դետինը կոխիլ .
էքուց աչքդ կըհանի , ամէն տեղ կասի , թէ պուօշտի եմ արել , տունն
էլ դնացել , էկել եմ . դու չես գիտում , որ Աշտարակումը վատ բանը
թէղ ա աշկարայ ընում : — Չէ ասում ա , ես ինձ կապանեմ , թէ որ
իմ խօսքը չի ընիլ : Հէրս էլ բարկացաւ , թէ դեռ իմ աղջիկը ջահել ա ,
նրա հէրն էլ օրհնուած՝ մէկէլ մէկսէլինն էլ , պտի ըստուց յետոյ իրեք
տարի էլ պահեմ , թող ո՛վ ուղում ա , կենայ ընչանք կատարելութիւնն
հասնիլը : Նա էլ ասեց , լմա , կամ պտի չի տաս էս տարի , կամ թէ չէ
պտի տաս իմ ասած տղին :

Գարեգինը , որ էս լսեց , մատը կծեց . լմա , ասեց Փափակին , դու քը
ւորդ ասած ուրխէյին կենայ , եղ թաւուր բաները ոչընչի տեղ չի քցի ,
ես իմ շապկումը կենող չեմ , ու ինքը հեռացաւ . Մի քիչ տեղ առաջ
գնաց ու յետ դառաւ դպա Վարդիթիւրեանց դուռը , ձեծեց՝ Վահանը դուս
էկաւ : — Մի Արշաւիրին դուս կանչի , ասեց , բան ունիմ խօսալու . Վա
հանը դնաց , Արշաւիրն էկաւ . — Օ՜ բարով Գարեգին ջան , սիլի ըիլի ա
նելով հարցրուց . աջայ բաջայ , խէր ըլի : — Փառք Աստուծոյ խէր ա ,
տսեց Գարեգինը , քուչովն անց էի կենում , միտքս ընկար , դուս կանչիլ
տուի , մի քիչ դրից տանք : — Էս չեմ գիտում , ընչի ես տխրած , հար
ցրուց Արշաւիրը , ըսկի . քեղանից չի : — Ոչինչ բան չկայ , ասեց , մեր պըս
տիկ երեխէն հիւանդ ա , քէֆս փիւ ա . համա քչերս մի երաղ եմ տես
եմ , Աստուած խէրը վրայ բերի : — Երաղագիրքը կարդացողի կշտին
կըլի բան , տես էլի , ասեց Արշաւիրը . համա էլի թող ըլի , ասած տես
նենք ինչ ես տեսի : — Ա՛յ ինչ , ասեց Գարեգինը . հիմի ես ու դուն
մի յիքու կանանչ ալում էինք , մի թաք խնձորի չիւ կար մեր կշտին .
էն չիւր էն սհաթը ծաղկեց , բար բունեց ու դառաւ մի կարմիր խնձ
որ . հէնց անուշ հոտ ունէր , որ մեր քունը գալիս էր . էս խնձորի
հոտին հաւաքուեցին ինչքան մեր դեղումը մարդ կար , վաղեցին ամէն
մարդ որ քաղեն , մին էլ էն դիցը մի հալիւոր սիպտակ լսի պէս մարդ ,
զուլթը երկնքումը , ոտները դեմքումը ծանր ծանր դուս էկաւ , տեսնողը
փշաքաղուեց ու յետ քաշուեց : Գալիս էր էղ մարդն ու ձէն տալի ,
ինչ որ ձերը չի , մօտ մի երթաք . Էկաւ կաննեց , երկար կուռ մեկ
նեց ու քաղեց խնձորը , աչքերը դէս ու դէն քցեց , դու երեւցիր իրան .
մաւ , ասեց , էս խնձորը ես քեզ եմ տալի , որ դու ում ուղենաս , նրան
տաս : Մօտ գնացիր , ձեռք պաշնիլ ու անար . համա տալու ասեց ,

Թէ ինչ կանես արւա, վերջը փոշիմանես ոչ : Հէնց որ խնձորն ընկաւ քու ձեռք, ամէն մարդ էլ էկան քեզ աղանչաք արին, որ իրանց տաս : Հեռու գնացէք, ասիր դու, էս խնձորը առաջ ես ու Գարեգինն ենք տեսել, արանն ա : յետոյ ինձ կանչեցիր, Թէ արի՛ մա : Ես էլ հէնց չընորհակալութիւն արի ձեռիցդ առայ, մի սխալակ չի՞թ միջթանաւոր (դէրխայ) հարսը, աչքերը դեղ դրած, ճակատը բաց, ըստուր ըստուր դէն քցելով, էկաւ քեզ ասեց, Թէ մա ինձ տուր, դրիկը պահեմ էջմիածին իմ քաւորին դատկալիայ : Գու առաջ ասիր, Թէ ես մի հետ սրան եմ տուել, Թո՛ղ դու էիր Թէ՛դ էկել, համա յետոյ չեմ խմանում միջ տեղըն ինչ անց կացաւ, հէնց խմանում եմ, Թէ հարսը քեզ աչքով ունքով կաշառք խոտտացաւ, էկար, որ ձեռիցս խլես, տաս նրան : մէջներս մի կոխ ընկաւ, ձեռիցս խնձորը թռաւ, հալիւորը բռնեց ու մնաք իրար բռնած՝ դարթնեցի, էլ չեմ խմանում, ինչ էլաւ : — Ատուած բարին կատարի, ասեց Արշաւիրը : բաց ես քնել : — Ինչ ուզում ա Թո՛ղ ընի, ասեց Գարեգինը, համա քեզ ասեմ, Արշաւիր, որ մեր մէջը կոխ սլըտի ընկնի : Ես էջմիաբանուն մտիկ տուի, ասեց : Երազը քառասուն օրըն կատարի, տեսնենք ինչ պտի ընկի : դէ մնաս բարին, ես էկել էի, որ քեզ էս երազը պատմեմ ու գնամ : ասեց ու հնաւցաւ : Գնում ա ու ձամիին միտք անում : Թէ Սօսին ասեմ, վայ Թէ սիրտը կոտրի, տամբայ վեր բերի : Թէ չասեմ, վայ Թէ ըստուց յետոյ յիրականի պէս վարուի նրանց հետ, ինչ անեմ : Ըսէնց միտք անելով՝ գնաց դպա Սօսենց յիքին ու դեռ չէր հասել, տեսաւ որ Սօսը բահ՛ ուսին, կաւառները կտրելով՝ զալիս ա : հէնց որ իրան տեսաւ, մի քաղցր ժմաւով մտիկ տուուց ու էկաւ դպա իրան : — Բարի լիս քեզ, ասեց Գարեգինը, քրջերս ինչքան ես ջրել : — Ներքի ածերը պրծել ենք, ասեց Սօսը, էս յիքին էլ հիմի կպրծնեմ : Վարդիթերենց ածերիցն էլ մի տախտակ ջրելեմ իրանք տանը քնած : — Սոս, ասեց Գարեգինը, ընչի՛ չես դու քու երեսութիւնը թողում : քեզ ո՞վ էր ասում, որ նրանց յիքին ջուր արա, Թո՛ղ ինչ ուզում ա, ընի : Ես քեզ ասում եմ, որ էլ ըստուց յետոյ ըտէնց երկխայ երկխայ բաներ չբռնես : — Քեզ մի բան եմ ասում, Գարեգին ջան, ասեց Սօսը, ամէն վախտ Վարդիտրիցն առաջ Արշաւիրը ինձ որ տեսնում էր, հետս խնդում, ծիծաղում էր : հիմի էս քանի հետ ա տեսել ա, երեսիս մտիկ չի տուել, ըստում մի բան պտի ընի, ինչ ես ասում դու : — Ի հարկ է, ըսէնց պտի ընի, ասեց Գարեգինը, առաջ քեզ հետ աղալիք տղի պէս էր վեր ու նիստ սնում, հիմի մարդը միրդամ (աներձագ) ա, պատիւը ծանրացել ա, դու պտի ըստուց յետոյ նրա հետ համարձակ չընես : հէրը հօ որակը կաննած ընի, դու բաց պտի թողաս, ըստուղանց քաշուես : նրանց տան յետին երեսին էլ պտի պատիւ տաս : համա Թէ ինձ կըլսես, ընչանք աշունքը նշան դընիլը նրանց ոչ մընի հետ չես խօսալ, տեսնելու աչքերդ դեմքը կըքը-

ցես, կը քաշուես, սաքի թէ չես խնայել . մէկը ինձ տեսաւ, խնդրեց, որ քեզ ասեմ ըսէնց անես, խալխի բերանը խօսալու բան չտաս :

Պարեգինը, դորթ ա, Սօսի ղլխատակը բարձ դրուց, քնացրուց, համա ինքը մտքի հետն ընկած՝ մի քիչ հաւող քաղեց, աղլխի մէջը լըցրուց ու յետ դառաւ տուն . էլ ընդուց յետոյ թողած իրա բան ու դործը, ուշ ու միտքը քցել էր Սօսի դարդը հոգս անելու . ընչունքի մի հետ շլինքն էր առել, պտի գլուխ տանէր . « Ուզալ նիշնողը կուղէ կուղ ման չի գալ », . էլ ըստուց յետոյ ամօթ մամօթ վեր պտի դնի : Հէնց էկաւ տուն, հաւողը վեր դրուց, մին էլ Սրչաւիրը դուռը ձեռնաց ու ասեց, որ դուս գայ, բան ա ասում : Պարեգինը դուս էլաւ ու իրար հետ դրից անելով զպա ներքն գնացին : Երթանք մեր տունը, ասեց Սրչաւիրը, մի քիչ բան ունիմ խօսալու, էլ վախտ պտի ասի, համա տխրած էիր, խօսք չի բաց արի : Հէնց որ հնաքին Սրչաւիրենց օթխար, ասեց Սրչաւիրը, աղպէր, մենք էս չորս պատի միջին մի բան պտի խօսանք, ես, դու մին էլ Աստուած, ինչ որ բերաններիցս դուս գայ, ըստեղ պտի քարը վեր կալած, քարի տակին դրած, որ էս տանիցը դուս չէրթայ : — Թող քու ասածն ընի, ուսերը ժաժ տալով ասեց Պարեգինը : — Ես քեզ կանչեցի, ասեց Սրչաւիրը ընդուր համար, որ իմ մէքս իրա բարի յօժար կամքովը իր մենծացրած աղջկայ վրա էրք ա ունեցել, տուել ա ձեր Սօսին . հիմի էն օրուանից դէսը մեր տունը արէն թրաչէն տանում ա . էն իրիկունը քիչ մնաց, որ հէքս մօրս սպանում էր . ինչ գիւջի բալով, թալով, թուրով սրծացրել եմ . մենծ աղպէրս կաննել ա, թէ ես մի օր նրա համար մի գաղ չիթ չէի առել, որ ինձ էլ մի բան հարցնէիք . հէքս հօ իրա աղջիկն ա, ուզենայ թուրքի կըտայ . ես մնացել եմ մէջ տեղը կրակի միջին էրուելով . թէ հօրս դիհը պահեմ, մօրս վայն ա . աւմահ անգրող հէքս կապանի . ճարս կտրել ա, մօրս դիհն եմ կաննել, թէ բաւ արել տուել ա, աղջիկը մօրը կըհասնի : Հիմի ես քեզ ըստուր համար կանչեցի, որ մէքս յատուկ գրկեց քու մօալը, ասում էր իմ ձեռն ա քու փէշը, ինձ աղատի էս գերութիւնիցը . հէնց խմայի, թէ հօրդ մի ժամ ես անում . հիմի դու դիտես, ինչ ջուղալ ուղում ես տնր : — Պիտեա ինչ կայ, Սրչաւիր, խօսքդ էլ կտրում եմ, ասեց Պարեգինը . ես ոչ անասուն եմ, որ փէտի առաջն անես, որտեղ ուզես, ընտեղ արածացընես . ոչ երեխայ եմ, որ մի լօթկ (սլտուղ կամ ինչ կից) տաս, խաբես . դու բերանդ բաց արիր, ես միտքդ հասկացայ . ես խմանում եմ, որ քըշերուանս երազը սուտ չէր . ասիդ հիմի ինչ ա, ասա պահիլ մի : — Աման, վնց զլխիս, սիրթնելով ասեց Սրչաւիրը . թէ սրանում սուտ ըլնի, իմ երկու աչքիցս դարտակ նստիմ . դու հիմի կարծիք կանես, թէ ես քեզ հետ դռներով ըլնիմ խօսում . ով որ երեսով ա խօսում, երեսը չուռ անցնի . դու իմ սիրտը հօ լուս գիտես : Հերիք, հերիք, հողուղ մեղք ա, օրթում մի ուսիլ, ասա տեսնենք ինչ

անենք, թահր անելով ասեց Գարեգինը . ես չեմ ուզիլ, որ մի մարդի խաթեր համար մի տուն արին ընկնի . էդ լմ հոգուցը հեռու ա : — Տես Բնչ, ասեց Արշաիրը . մօրս հիմի կըկանչեմ ըստեղ . նա քեզ հետ քաղցըր քաղցըր կըխօսայ, համա դու տխրածի պէս ասած, թէ, դորթ ա, էն օրը զինու քէֆ էր, զլիններս տաքացած էր, մի բան արինք, համա մենք փոշխմանել ենք, էդ աղջիկը չենք ուզում, տղէն յետ ա կաննել, ինքն էլ պատիկ ա, մեզ ձեռք չի տալ, ում կուզէք, տուէք : Ես քեզ խօսք եմ տալի, թէ կուզես իրիկունը գնանք ժամը, պատկերքի առաջին երկու մում վառի, անցնեմ, որ էս օրէն էքուց էդ աղջիկը ձեզանից հանեմ ո՛չ . կուզես հէնց հիմի մատանիքը մատիցս հանեմ, (ստելով հանում ա), քեզ տամ, քունն էլ եսձ տնւր, որ Աստըծու նշան ընի . ընչանք յետի շունչս արինս թափեմ, որ աշունքը ո՛նց որ մէրս ասել ա, նշան դնեմ : — Արշաիր ջան, գիտես ինչ կայ, ասեց Գարեգինը . դորթ ա, ասած ա, թէ “չատ գիտեցող աղուէսը ջուխտ ոտով թալաք կընկնի”, համա ես էն աղուէսնեիցը չեմ . ես քեզ էլ վախտ էլ ասեցի, թէ երեխայ չեմ, որ մի կոտոր փափա տաս, ինչ ուզես, անես . ես հիմի, որ լմ բերնովս ասեմ չենք ուզում, մին էլ ի՛նչ երեսով պտեմ զալ աղջիկ ուզելու . մենք զօռով ձեր աղջիկը ձեր տանիցը թուր ու թուա՛քով չենք դուս քաշել, վառք Աստըծու : Ճշմարիտ ա, մեր տղէն էս երկու տարի ա, որ դրան սիրել ա, համա զօռի բան չի, կըտաք, դուք գիտէք, չէք տալ դուք գիտէք, “որտեղ դու գիտես, ընտեղ կուի չի ընիլ”, . մէրդ ինքը կանչել ա, ինքը պռօշտի անիլ տուել, ինքն էլ խալխին խնդրել, թէ ասէք Աստուած չորհաւոր անի . դուք բաս չէք ամանչիլ էն վախտը, Աշտարակցո՛նց լիզուի տակիցը կարած դուս զալ, կասեն Սօսը աղջկայ հետ պռօշտի արաւ ու յետ դառաւ . մեզ համար ոչինչ, դուք խայտառակ կընիք : — Մեղ համար էլ ոչինչ, ասեց Արշաիրը, դէ որ չես ուզում ըտէնց ընի, արի մի բան էլ միտք անենք . մէրս կըզայ ըստեղ, քեզ կասի երեսահանց, թէ ձեր կորուստը մեղանում չի, յետոյ թաքուն էլ կասի, թէ Արշաիրի հետ նշան տուէք, թող մնայ ընչանք աշունքը . ըստուր հաւան ես :

Գարեգինը ընչանք ըսօր խաբուած չէր, համա հիմի խափուեց . ինքն էր ասում, թէ ես թալաք ընկնող աղուէս չեմ, համա ընկաւ . խօսք տուուց . միտք արուց, թէ ես գիտեմ, որ մէրն էլ, հէրն էլ, մէկէլ աղպէրտինքն էլ դարուլ են, սա ա մէնակ, որ չի ուզում տալ, մէրը, որ իր բերնովն ասի նշան տուէք, տուէք, էլ սա ի՛նչ պտի անի :

Արշաիրը հէնց որ Գարեգինի բերնիցը խօսքը գողացաւ, նստի, ասեց ըստեղ, ես գալիս եմ . մտաւ տուն, կպաւ մօր երեսիցը, թէ արի Գարեգինն ըստեղ ա, ասած ես հիմի կասեմ էլ չեմ տալիս, մեր տան խըրթմունքը զնջացնելու համար, համա աշունքը կըտամ, թէ կուզէք, Արշաիրի հետ նշան տուէք, թողէք մնայ . կամ ասեց, արի ըսէնց ասած,

կամ թէ չէ, (դանակը ջիւիցը հանելով) էս դանակը կոխում եմ փորս : Մէրն էլ գիտէր, որ տղէն գժատամար ա, վախեցաւ, ընկաւ քամակիցը, էկաւ օթախը : — Գարեգին ջան, ասեց պառաւը, իսէր Աստըծու, ինձ թափի էս գերութիւնիցը, արի՛ ընչանք աշունքը եօլայ տար : Էս քեզ ասում եմ, ես էլ տալիս չեմ, դու էլ ըսէնց չաւ արան : համա թէ կուգէք, դուք հիմի նշան դրէք սրա հետ, էն նշանը ընի՛ Աստըծու նշան, որ ես իմ խօսքին տէր եմ : — Խնամի, ասեց Գարեգինը, սաքի որ դըրուստ էլ ջուղաբ անէք, թէ չենք տալի, ձեր քէֆն ա : համա ընչունքի ասում ես, թժո՛ղ քու խօսքն ընի՛, ես զրան դաբուլ եմ : — Դէ հիմի դու գիտես, ես զլուխ չունիմ, ասեց մէրը տղին, ինչ կանես, արան ու ինքը դու գնաց :

Գարեգին մատին էլ կար մի մատանիք, Արշաւիրինն էլ : դրանք հանեցին մատանքները փոխեցին, թէ ով որ էս խօսքիցը յետ դառնայ, նրա երեսը յետ դառնայ, էս ընի՛ մեզ նշան :

Երբ որ Գարեգինը դուս գնաց, Արշաւիրը մտաւ տուն, կպաւ հօրն ու մօր շնքիցը, թէ խօսքներս յետ առանք, դէ բերէքիմ ասած էջմիածնեցուն տուէք, համա իր ասածն էլ չէլաւ : հէրն ասեց, ջուրը կըքցեմ, ալըրի ջուալին թայ կչնեմ, ես էջմիածնեցու աղջիկ չեմ տալ :

Շարունակուելու է :

ՄՕՀԱՄՄԵՏԸ

Ե Ի

ԻՍԼԱՄԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Շարունակութիւն (*)

Արաբիան եւ հասել էր արդէն այն աստիճանի իմացական նրբութեան, որ կարող էր յօրինել մի այս տեսակ գերբնական վիպասանութիւն : Մի անգամ, երբ որ Մոհամմէտը կամեցաւ նմանող լինիլ ուրիշ կրօնների գերազանց երեակայութեան, իւր Գիշերային ճանապարհորդութեան մէջ գէպի Երուսաղէմ մի երեակայական անասունի վրայ, բանը չըջեցաւ շատ վատ կողմը : այս պատմութիւնը մեծ ծաղրածութեան առիթ դառաւ, իւր աշակերտներից շատերը ուրացան նրան եւ մարդարէն շտապեց ուղղել իւր անյաջող իդէալն, հրառարակելով, թէ այս հրաշալի ճանապարհորդութիւնը, որ առաջ պատմել էր նա իբրեւ ճշմարիտ բան, միմիայն երազ էր : Արաբացւոց խլէպքերը Մոհամմէտի վրայ Աբուլֆեղի պատմութեան նման բաւականաւնումեն մի քա-

(*) Տէս թիւ Ե.

նի գրողներով չատ գգուշութեամբ հնարուած : Զանք են անում հա-
ւասարեցողցանել նրան իւր ժամանակակից և նախընթաց ազգերի նը-
շանաւոր մարդկանց հետ . նորա առաքելութիւնը գուշակել են տալիս
յարգելի անձինքների բերանով : Երբ որ նա ման էր գալիս Մէկքի
մերձուոր անապատներումը , իւր մտածմունքներով զբաղուած , լսում
էր ձայներ , որոնք ասում էին նրան . “ողջոյն առաքեալը Աստուծոյ : ,
Երբ որ յետ էր մտիկ տալիս , տեսնում էր միայն ծառեր և ապառաժներ :
Մէկքից փախչելու ժամանակը մոտա մի քարայրի մէջ : Երբ նորա
թշնամիքը գնացին այնտեղ նորան բռնելու , տեսան , որ մի բունի մէջ ա-
ղանետակը ձուաներ է ածել և օարդի ոստայնը իւր ցանցով կապել է
ճանապարհը : Նորա ուղտը լի էր ազդեցութեամբ և երբ որ ցեղերի ա-
ռաջնորդները ուզում էին բռնել նրա սանձը կերակուր տալու համար ,
Մոհամմէտը ասում էր՝ “Թողէք նրան ման գալ իւր համար , Աստուծոյ
ձեռն է նրան առաջնորդում , , : Նորա սուրը ևս մի քանի հրաշքներ է
դործում : Մի պատերազմի վերջումը նստած էր նա միայնակ մի ծառի
տակը , ծնգների վերայ բռնած իւր արծաթեայ կոթանի թուրը : Բէ-
ղութներէր մինը տեսաւ նորան , զարտուղի ճանապարհով մօտ գնաց և
կեղծաւորուելով իբր թէ լոկ հետազօտութեան պատճառով է եկել նո-
րա կուշտը , ասաց նորան . թող մի տեսնեմ թուրդ : Մոհամմէտը ան-
կատկած տալիս է նորան իւր թուրը . արաբացին առնում է , հանում է
բնից և ուզում է խիւղ , բայց թուրը չէ հնազանդուում Բէղութին :
Նորա կեսմքի հրաշքները նոյնպէս պարզ են . ինքը ոչինչ նորահրաշ
բաներ չէր կարողանում հնարել : Նորա հրաշքների ծախսը թաղիքը
քաշում էր Գաբրիէլ հրեշտակը . երևում է որ ուրիշ հնար չէ խնայել :
Բէղդի լուրը տալիս է մեզ հրաշալի բաների մի քանի օրինակներ , յան-
կարծակի տեղիս ու տեղը հնարած : Հրեշտակների լեզեօնը կոխ է տալի
Մոհամմէտականների համար : Մի Արաբացի նստած լինելով մերձակայ
սարի վերայ , տեսնում է , որ մի ամպ է մօտանում նորան և այն ամպի
միջից լսում է ձիաների խննջիւններ և մի ձայն , որ ասում է : “ Զա-
ռաջ գնա , Հայդուս , , (հրեշտակի ձիւս անունը) : Մի Մոհամմէ-
տական պատմում է , թէ մի Մէքկացի քաղաքից վաղելով թուրը ձե-
ռին , տեսաւ որ փախտականի գլուխը գլորուեցաւ հողի վերայ , թու-
րը չղկպած : Սորանից վճռեց նա , թէ մի երկնային առաքեալի ձեռը
յառաջեց քան թէ իւրը : Մի քանիքը հաստատում են , թէ յայտնի
տեսել են հրեշտակներին իւրեանց ձերմակ չալմերով , որոնց մի ծայրը
ծածուկում էր նոցա ուսերի վերայ , մինչ Գաբրիէլը նորանց առաջնոր-
դը փաթաթած ունէր ճակատին մի դեղին չալմայ . ով որ դիտէ Արա-
բացուց կրքի շարժման վիճակը կռուի ժամանակը և կմտածէ , թէ այս-
օրուան օրը էլաւ Մոհամմէտական էնթուղիսամի առաջին յարձակումը ,
նա երբէք չի զարմանայ , թէ այս գրողները հաւատ են գտել , քուս-

ւել դարմանալին այն է , որ Բեդրի պատկազմողների ուղեղը ստեղծելէ միայն այսպիսի չափաւոր հրաշքներ :

Շատ ժամանակից յետոյ և Պարսից բնութեան աղղեցութեան տակ , որ այնքան արմատաբար հակառակ է Արաբացւոց բնութեան , Մօհամէտի պատմութեան մէջ խառնեցին հրաշալի հանդամանքներ , որոնք շատ մօտացնում են նրան վերին Ասիոյ առասպելական վիպասանութիւններին : Թէպէտ Պարսկաստանը խալաֆի տակը մտաւ , բայց չըխոնարհեցաւ բնաւ Սեմեոնեան աղղեցութեան լծին : Փոխանակ լեզուի և կրօնի , որոնք եղան նրա վրայ հարկի պէս , նա կարողացաւ պահել իւր Հնդկա — Եւրոպական աղղային իրաւունքները , ստեղծելով իւր համար փիլիսոփայութիւն , զիւցաղնական բանաստեղծութիւն և զիւցաբանութիւն : Բաց արան Հիւսթ — ուլ — Ղուլուբը , Շիյեանց աւանդութիւնների հաւաքածոյ գիրքը , այն տեղ կտեսնես , որ այն գիշերը , երբ որ ծնաւ մարգարէն , եօթանասուն հազար մարգարտեայ պալատներ շինուեցան զրախտումը , որոնք կոչուեցան ծննդեան պալատներ : Նա ծնաւ թրպատեալ արդէն . սիրուն սիրուն տաւտերը չկանչուած եկել կանգնած են պատրաստ : Մի լոյս , որոյ ճառագայթը փայլեցաւ բոլոր Արաբաստանի մէջ , ծագում է նորա հետ ի միասին նորա մօր արդանտից : Մնաւ թէ չէ , իսկոյն ընկաւ ծնկան վրայ , բարձրացրուց իւր աչքերը դէպի երկինք և աղաղակեց . « Աստուած է միայն Աստուածը , և ես նորա մարգարէն » : Աստուած զգեստւորում է իւր առաքեալը աստուածահաճոյ չապկով , սուրբ զգեստով և կապում է նրա մէջքին աստուածային սիրոյ գոտիքը : Հագնում է անեղ ջեմեռանդութեամբ հողաթափները , դնում է գլխին Նախագահութեան թաղը և առնում է ձեռին կրօնական իշխանութեան գաւազանը : Նրեք սարեկան ժամանակը երկու հրեշտակներ բաց են անում նորա կողքը , լսում են նրանից սիրտը , հանում են միջից մեղաց սև կաթիլները և մէջը դնում են մարդարէական լոյսը : Մօհամմէտը տեսնում էր յետուստ նոյնպէս որպէս յառաջոյ . նորա թուքը քաղցրացնում էր ծովի ջուրը , նորա քրտունքի կաթիլները մարդարիտներ էին . նորա մարմինը շուք չէր ձգում ոչ արեգակումը , ոչ լուսնի լուսումը . ոչինչ որդն չէր մօտանում նրան : Արաբացիքը ոչինչ չեն աւանդում այսպիսի անձոռնի ոճով : Այս ծաղրական ցնորաբանութիւնքը ամենին չեն վնասում Արաբացւոց առաջին վիպասանութեան մաքրութեանը , ինչպէս անկանոն աւետարանների ձանձրալի մեկնութիւնները ոչինչ վնաս չեն տալիս անսխալների անմասն լսեմութեանը :

Խալաֆի ծագման վիպասանական նիւթերը մնացին միշտ այսպէս տեղական աւանդութեան վիճակումը և առանց ստուգութեան հեղինակութեան : Փոխանակ այն հրաշալի էակին , որ միջնորդ է դառնում երկնքի և երկրի մէջ , անհայր և անեղբայր աշխարհիս երեսին , մենք

տեսնում ենք Մոհամմէտը իբրեւ մի արաբացի իւր ազդի բնաւորութեան ամենայն պակասութիւններով ապականուած : Փոխանակ այն վերին անհասանելի աստուածային անաշուովեան . «Կին դու , գի՛ կայ իմ և քոյ . նա է իմ մայր և եղբայր և քոյր , որ առնիցէ՛ վիտան աստուծոյ , , , մենք տեսնում ենք այստեղ նորա վրայ մարդու ամէն սիրեկան տկարութիւնները :

Ալլթասի պատերազմումը մի գիրի կին , երբ խաւանները տանում էին տմարդութեամբ , ձայն տուեց . « խնայեցէ՛ք ինձ . ձեր առաջնորդի մերձաւոր աղբականն եմ , , : Տարան նրան Մոհամմէտի մօտ : Աստուծոյ մարդարէ՛ , ասաց նա . ես և դու մի կաթնով ենք մեծացել , ես քո քոյր Շահիմանն եմ , քո ծծմօր Հալիմի աղջիկը , Բէնու Ջատի ցեղից : Ի՞նչ ապացոյց ունիս զրա համար , հարցրուց Մոհամմէտը : —Մի խածուած ուսիս վրայ , որ դու կծեցիր ինձ մի օր , երբ որ ես տանում էի քեզ մէջքիս վրայ , և ցոյց տուեց կծած տեղը : Այս տեսութիւնը միտքը բերելով Մոհամմէտին իւր առաջին մանկութեան յիշատակը և այն խնամքը , որ ստացել էր նա Բէդուինների մի աղքատ գերդաստանի մէջ , չարժեց նրա գութը : Մի քանի կաթ արտասուք թաց արին նրա աչքերը : —Այս , դու իմ քոյրն ես , ասաց նա Շայիմին և հանելով իւր վերարկուն սիւեց նրա տակը և նստացրուց նրան : Ապա ասաց , եթէ դու ուղտուհի մնալ ինձ մօտ , դու կասկիս հանգիստ և պատուով . եթէ աւելի լաւ ես համարում յետ դառնալ ձեր տունը , ես քեզ այնպիսի հնարք կուտամ , որ այնտեղ ես հանգստութեամբ կարողանաս ապրիլ : Շահիման հաւատացրուց , որ նրան առաւել հաճոյ էր անապատի բնակութիւնը և Մոհամմէտը յետ ուղարկեց նրան պարզեանքով :

Թաքուն չեն նրա թուլութիւնները և ստորին կողմերը : Նա գնում է Ասորեստան գործակալ , ուր լաւ լաւ գործեր է կատարում : Ոչ մի անսովոր նշան չէ ջոկում նրան ուրիշներից . նա ունի իւր անունը ինչպէս ուրիշը . նրան կոչում են Էլ—Ամին , (հաւատարիմ մարդ) : Իւր մանկութեան ժամանակը կոխ էր տալիս Կորէյչեանց հետ իմիասին Հաւադինների ընդդէմ և Կորիչեանք շատ անգամ ջարդ ու փշոք էին լինում : Մէկ ձիրնթացքի մէջ նրա ուղտը յետ է մնում մի Բեդուինի ուղտից և նա շատ նեղանում է և բարկանում : Արաբստանը հարկաւոր չհամարեց իւր մարդարէին փառաւորել և բարձրացնել ի վեր քան մարդկութիւնը և անջատել նրան իւր ցեղի գերդաստանի և ուրիշ առաւել ստորին ախտերից : Մոհամմէտական պատմաբանները գրում են , թէ նա սիրում էր իւր ձին և իւր ուղտը , թէ նրանց քրտունքը սքրում էր իւր հանդերձի թևով : Երբ որ նրա կատուն քաղցնում էր կամ ծաբաւում , ինքը վեր էր կենում դուռը բաց անում և ներս թողնում . խնամով պահում էր մի աքլոր իւր մօտ իւրեան չար աչք չղխցելու համար : Իւր ըն-

տանի կենցաղավարութեան մէջ երևում է մեզ իբրև ցերեպատանի առաքելի հայր : Շատ անգամ Ալիու և իւր աղջիկ Ֆաթմի պակիկի ծնած Հասանի և Հուսէինի ձեռները բռնում էր , պար էր ածում և խաղացը նում : (*) Երբ որ տեսնում էր նրանց , նաև քարոզ տալու ժամանակը , բռնում էր , պաշտելու էր , նստացնում էր իւր մօտ և ներողութիւն խնդրելոց յետոյ նրանց անմեղութեան վրայ , դարձեալ սկսում էր իւր ճառը : Բէնու Թէմամ ցեղի դարձից յետոյ նրանց զխաւոր առաջնորդներին մինը , Կայս Ասիմի որդին Մէդինումը լինելով , մտաւ մի անգամ Մոհամմէթի մօտ , որ ծնկան վրայ բռնած ունէր մի պատի աղջիկ և պաշտելու էր : —Այդ ինչ գառն է , որ դու հոտոտում ես , հարցրոց Կայիսը : —Սա իմ երեխայս է , պատասխանեց Մոհամմէտը : —Մէր Աստուծոյ , ասաց Կայիսը , ես չաա եմ ունեցել դրա նման պատի աղջիկներք և բոլորին կենդան կենդան թաղել եմ , ոչ մինին էլ մի օր չը հոտոտելով : —Ով վատաբաղը , կոչեց Մոհամմէտը , սխալ որ Աստուած քո սիրտը դրկէր ամենայն մարդկային զղայութենից : Դու չես ճանաչում մարդու ամենաքաղցը վայելչութիւնը :

Նրա պատմաբանները չեն հողում , ինչպէս և ինքը չէր աշխատում թագցնել իւր զխաւոր կիրքը . «Երկու բան աշխարհումը , ասում էր նա , ունին հրապոյր ինձ համար . այսինքն՝ կանայք և անուշահոտութիւնը . բայց մաքուր երջանկութիւնը գտնում եմ միայն աղօթքի մէջ » : Այս հանգամանքի համար էր միայն , որ խափանեց նա իւր օրէնքը և հրատարակեց իւր մարգարէական առանձնաշնորհութիւնը : Իւր ամենայն հրամաններին հակառակ նա ունէր տառն ու հինգ կին , ունեւք քսան ու հինգ են ասում : Նորը նախանձաւորութիւնը նրա բնաւորութեան գծերից մինն էր : Դօբանի մի տունը արդելում է որոշակի միայնակ նրա կնանիները երկրորդ անգամ ամուսնանալ նրա մահից յետոյ : Իւր վերջին հիւանդութեան ժամանակը ասում էր նա Այիշին : « Չէի՞ր կամենալ , որ ինձանից առաջ մեռնէիր , որ ես վաթաթել էի քեզ պատանքումը , աղօթք էի արել քո վրայ և թաղել էի քեզ : — Ես կըցանկանայի այդ , ասեց Այիշան , եթէ կարծիք չտանէի , թէ դու ինձ թաղելոց յետոյ կգաս այստեղ և կմխիթարես քեզ ուրիշ կանանց հետ : Այս ճարտար պատասխանը չարժեց մարգարէի ժպտը :

Նրա ամուսնութեան անցքը խիստիացի Մարիամի հետ ապօրինակ բաներից մինն է : Մի խիստիացի ղերի քրիստոնէայ կին , մի քանի դիշեր շարունակ նախապատիւ համարուեցաւ քան թէ Օմարի և Աբուբէկի ազնիւ զստերքը , Քորէիչեց ամենամաքուր արիւնից : Այս նախամեծարութիւնը սատիկ խռովութիւն ձգեց կանանցի (հարամ խա-

(*) Այս զրոյցները պատմութեան արժէք չունին , հեղինակը կամենում է միայն ցոյց տալ Աբարադոց կարծիքը Մոհամմէթի բարք ու վարքի վրայ և նորա վիպասանութեան ընդհանուր ոճը :

նայի) մէջ, վաճառորդ վայելուչ համարեց Աստուած յայտնել այս յետադայ պատգամը : — Ով Աստուծոյ առաքնակ, ինչո՞ւ համար քո կանանց կամքը կատարելու մտքով պիտի հրաժարուիս այն բանից, որ քեզ Աստուած թոյլ է տալիս : Տէրը բարի է և ողորմած . նա լուծանում է անխոհմ երդումները : Նա է քո տէրը . նրա մօտ է զխուրթիւնը և խմստութիւնը : Այսպէս ապստամբները պատժելու իշխանութիւն տաճարով, մարդարէն դուրս արեց նրանց մի՛ ամիս, որ բոլորը տուեց Մարիամին : Յետոյ Աբուբէքրի և Օմարի աղաչանքով համաձայնեցաւ վերստին առնուլ նրանց զստերքը այս երկրորդ պատգամով զգուշացնելուց յետոյ : — « Նթէ դուք հակառակ կլինիք մարդարէին, զխուցէ՛ք, որ Աստուած նրան կուսակից կլինի, նրա կողմը կպահէ : Նրա ձեռին է դուրս հանել ձեզ ամէնքներիդ և Տէրը կտայ նրան ձեզանից առաւել լաւերը Մոհամմէտական բարեպաշտ, հնազանդ և անձնանուէր կնանիքներից » :

Շատ մեծ և երեւի զայնթաղութիւն էլաւ Մոհամմէտի ամուսնութեան ժամանակը Զէյնաբի հետ : Սա մարդարէի որդեգիր Զէյնիդ հետ ամուսնացած էր : Մի օր Մոհամմէտը գնաց Զէյնիդին անսնելու, բայց տանը գտաւ միայն Զէյնաբին միայնակ և այնպիսի թեթեւ հաղուստով, որ հազիւ էր թաղցնում նրա ձեռքի գեղեցկութիւնը : Իւր անզգոյշ այլայլութիւնը յայտնեց այս խօսքով : — « Գովութիւն Աստուծոյ, որ կառավարում է մարդու սիրտը » : Յետոյ նա հեռացաւ գնաց . բայց այս բնաբանի միտքը ծածուկ չմնաց Զէյնաբից, որ և յայտնեց նա Զէյնիդին : Սա վաղից ուղղակի Մոհամմէտի մօտ և ասեց նրան, թէ կամենում է արձակիլ իւր կինը : Մարդարէն առաջ ներհակացաւ այս բանին, բայց Զէյնիդը հաստատ մնաց իւր մտքի մէջ : Զէյնաբը, ասում էր նա, հպարտ իւր տղնուատոհմութեամբ, իշխանութիւն է անում ինձ վրայ և դառնացնում է ամուսնութեան երջանկութիւնը : Թէպէտ սովորութիւնը արգելում էր Արաբացւոց ամուսնանալ իւրեանց որդիքների կանանց հետ, բայց մի քանի ամիս յետոյ, Զէյնաբը մըտաւ մարդարէի կանանց կարգը : Մի քանի տուն Ղորանումը յաւելացուցանելով, մարդարէն խստակրօն Մոհամմէտականների տրտունջը կտրեց և ներողամիտ Զէյնիդը տեսաւ իւր անունը սուրբ զրբի մէջը :

Մի խօսքով Մոհամմէտը երևում է մեղ ինչպէս մի քաղցրաբարոյ, զգայուն, հաւատարիմ և անոխակալ մարդ : Նրա սէրը անկեղծ էր և բնաւորութիւնը առ հատարակ բարի : Ով որ նրա ձեռը սեղմում էր, նա սրտով պատասխան էր տալի այս բարեկամական նշանին և երբէք առաջ ինքը չէր բաց թողում ուրիշի ձեռը : Նա բարեւում էր մանր երեխանցը և մեծ սէր ու գով էր նշանց տալի կանանց և տկարներին : — Դրախաղը ասում էր նա, մօրերի ոտի տակն է : Ոչ փառասիրութիւնը, ոչ կրօնական իշխանութիւնը չկարողացան չորացնել նրա անձ-

նախան զգայութիւնների սերմը : Ի՞նչ քիչ նմանութիւն կայ սրա և այն մաքիաւեւեան և անսիրտ փառասիրի մէջ , որ զիւցազնական բանաստեղծութեան մէջը յայտնում է իւր խորհուրդը Զօփիլին : — Ես պիտի վարեմ Աստուծոյ ամէն արարածները . ոչինչ են իմ փառքը եթէ ճանաչեն ինձ ուրիշները :

Բայց Մոհամէտը ընդհակառակն բաց էր անում իւր սիրտը ամենայն մարդու առաջ : Նա պահել էր Արարացւոց բարք ու վարքի ամենայն չափաւորութիւնը և պարզութիւնը . մեծութիւնը նրա սիրտը չէր փոխել : Նրա հասարակ անկողինը մի պարզ վերարկու էր և նրա բարձր մի կաշի արմաւնու տերեւներով լցրած :

Նա ինքն էր կթում իւր ոչխարները և նստում էր գետնին իւր հագուստները և հողաթափները կարկատելու համար : Նրա ամենայն գնացքը ցոյց է տալիս այն կարծիքի ստութիւնը , որ նրան համարում են ձեռներէյ և յանդուգն բնաւորութեան տէր : Նա երևում է սովորաբար թոյլ , երկմիտ և սակաւ անձնապատան : Պ . Վէյլը նաև երչոտ է ասում նրան . ստոյգ է , որ նա առ հասարակ անով էր առաջ գնում կռուի ժամանակը և համարեն թէ ընդդիմանում էր միշտ իւր ընկերների հրաւիրելուն : Նրա զգուշութիւնները պատերազմների մէջ անվայել էին մի մարդարէի : Նա զրահաւորուում էր երկու զրահով և և դնում էր զլիւն սաղաւարտ պահպանակով , որ ծածկում էր նրա երեսը : Օհօղից փախչելիս նրա դրութիւնը չափազանց անպատշաճ էր Աստուծոյ առաքելի համար . ընկած մի փոսի մէջ՝ նա կենդանի մնաց միայն Անդարների հաւատարմութեամբ , որոնք հանեցին նրան փոսից արիւնով և ցլով չաղախուած : Նրա զգուշութիւնը երևում է ամենայն քայլափոխումը : Նա լսում էր յօժարութեամբ ուրիշի խորհուրդը և ցոյց էր տալիս մեծ դիջումը : Շատ անգամ տեղի էր տալիս ժողովրդի պահանջողութեանը , ընդունում էր նրանց կարծիքը և ակամայ կամօք համաձայնուում էր կոխ գնալ , որ իւր խոհեմութիւնը արգելում էր : Նրա աշակերտները ունենալով առաւել բարձր կարծիք նրա առաքելական ձիրքի վրայ քան թէ ինքը և համարելով նրան առաւել մեծ քան թէ նա ինքը , նրա տարակուսութեան ու զգուշութեան պատճառը չէին հասկանում :

Բոլոր դրութիւնը նոր կրօն հիմնելու մասին պատկանում է Օմարին : Օմարը արդարեւ է խալամի Պօղոս առաքեալը , կարող և վճռող սուրբ : Աներկբայ Մոհամէտի անորոշ բնատրութիւնը վառնդիմէջ կծղէր նրա դիտքը , թէ որ հիւսաբանուէր նրա հետ այս փառասէր աշակերտը , որ միշտ պատրաստ էր հանել սուրը ընդդէմ նրանց , որոնք առանց քննութեան չէին ընդունում այն կրօնը , որ առաջ հալածում էր նա ինքը : Օմարի դարձը խալամի յաջողութեան կտրական րոպէն էլաւ : Մինչև այն ժամանակ Մոհամէտականները թաքչում էին իւրեանց կը-

րօնը վարելու համար և չէին համարձակուում դառնել իւրեանց հաւատը հրապարակով : Օմարի վստահութիւնը , նրա սնապարծութիւնը Մոհամմէտականութիւնը դառնելու մասին և անը՝ որ ազդում էր նա , համարձակութիւն տուեց Մոհամմէտականներին երեւի յայտնապէս : Մոհամմէտը միտք չուներ ընտա Արաբստանի սահմանից դուրս տարածել իւր կրօնը և չէր կարծում , թէ Իսլամը կարող է վայելուչ լինիլ և ուրիշ ազգերի համար : Իսլամի աշխարհակալ սկզբունքը , այն խորհուրդը , թէ ամենայն աշխարհ պիտի Մոհամմէտական դառնայ , է Օմարի խորհուրդը : Այս Մոհամմէտի մահից յետոյ կառավարելով արդեամբ թոյլ Արուբեկրի անուշտով , այն բոլորին , երբ մարդարէի շէնքը , հաղիւ միայն գծադրած , ուզում էր քանդուիլ , քաջալերում է Աբարադուց ցեղերի յուսահատութիւնը և վերստին հաստատում է կրօնը : Թէ որ ուժգին բնաւորութեան կատաղութիւնը հաւատոյ վարդապետութեան մէջ կարող է կոշուիլ հաւատ , ապա Օմարը ստուգիւ գլուխ էր ամենայն հաւատացեալների :

Մարդարէի պաշտօնն ունի միշտ իւր փշերը , և Մոհամմէտը իւր ազգակիցների մէջ , որոնք պատրաստ էին մուրեալ համարիլ նրան , չէր կարող չպատահիլ դժուարութիւնների : Այս դժուարութիւններից ազատում էր իւր անձը առհասարակ շատ վարպետութեամբ , խորշելով չափազանց մեծացնելուց իւր պաշտօնը և վախճնալով աւելի հեռի տարածելուց իւր վստահութիւնը : Զարմանալի բան է երևում , որ Աստուծոյ առաքեալը ստանում է հարուածներ , տեսնում է իւր նախատեսութիւնները ոչնչացրած , յաղթութիւնները կիսատ : Գերբնական երևելի վէպքերի մէջ գործերը շատ ուրիշ տեսակ են առաջ դնում : այն տեղ ամենայն բանը կտրական է և կատարեալ , ինչպէս վայելում է երբ որ Աստուած խառն է մի բանի մէջ : Հրաշագործութեան ժամանակը անց էր կացել : Ահա պատճառը , որ այս վերջին մարդարէի կեանքումը ամենայն բանը կատարուում է կիսով չափ , ինչպէս ամենայն մարդկային և պատմաբանական բաները : Նա յաղթուում է , սխալուում է , փախչում է , ուղղում է իւր սխալանքը , ընդդիմաբանում է ինքն իւրեան : Մոհամմէտականները զիտեն մինչև 225 ընդդիմաբանութիւններ Ղորանի մէջ , այսինքն՝ 225 վկայութիւններ , որոնք յետոյ խափանուել են մի ուրիշ քաղաքականութեան համար :

Ինչ որ պատկանում է Մոհամմէդի կեանքի այն ընթացքին , որոնք մեր աչքումը արատաւոր են երևում , անիրաւութիւն կլինէր մեր կողմից խտտութեամբ դատել : Յայտնի բան է , որ այս գործողութիւնները չունէին նրա ժամանակների վրայ և չունին Մոհամմէտական պատմաբանների վրայ մի և նոյն ազդեցութիւնը՝ ինչպէս մեզ վրայ : Բայց այնու ամենայնիւ չէ կարելի մերժել , որ նա շատ անգամ անդիտութեամբ չէր գործում չար բանը և շատ լաւ իմանում էր , որ հնազանդում է իւր յատուկ

կամքին և ոչ թէ Աստուծոյ ազդեցութեանը: Նա թոյլ է տալիս առաջագուշակութիւն, առաջնորդում է մարդասպաններին, խաբում է և հրամայում է խաբել պատերազմի ժամանակը զանազան հնարքներով: Կարելի է առաջ բերել հազարաւոր հանգամանքներ, ուր որ նա խանգարում է բարոյականութեան կանոնները քաղաքական օգտի համար: Նրա առաւել օտարոտի բաներից մինը այն է, որ խոստանում է Օթմանին նրա ամենայն մեղաց յառաջագոյն թողութիւն մինչև մահը և փող է ստանում նորանից: Նա անգութ էր ծաղր առնողների վրայ: Միակ կլինը, որոյ հետ նա խիստ վարուեցաւ Մէկփի առման ժամանակը, էր Ֆէրթէնա երաժիշտը, որ երգում էր սովորաբար կծոգական երգեր Մոհամմէտի վրայ: Նրա վարմունքը իւր քարտուղարի հետ Նոյնպէս չառ նշանաւոր է: Այս մարդը, որ զրում էր Ղորանը մարդարէի ասեւոց յետոյ, չառ մօտիկ տեղեակ էր նրա ամենայն խորհուրդներին: Մոհամմէտը չէր սիրում նրան, մեղադրելով նրան իւր ասացուածների բառերի և խմաստի փոփոխութեան և այլալուծեան մէջ, մինչև որ քարտուղարը կասկածելով նորանից փախաւ և ուրացաւ իւրամը: Մէկփի առնելուց յետոյ նա ընկաւ Մոհամմէտականների ձեռքը: Մոհամմէտը ներեց նրան, միայն սաստիկ պատիժ տալուց յետոյ և երբ որ ուրացողը կրկին փախաւ, Մոհամմէտը բարկանալով յայտնեց Մոհամմէտականներին իւր անբաւականութիւնը, որ նրանք չապատեցին նրան այն մարդու ձեռքից:

Դարձեալ անիրաւութիւն կլինէր դատել խոտութեամբ և մեր չափով չափել Մոհամմէտի գործողութիւնները, որոնք որ մեր օրերումը պիտի համարուէին խաբէութիւն: Վահաբացուց աղանդի առաջնորդը Աբդէլ-Վահաբը մի աստուածութիւն դաւանողը Իդամի Սասանը չէր վառում իւր դօրականների կոյր քաջութիւնը, տալով նրանց պատերազմից առաջ ապահովութեան թուղթ իւր ձեռով ստորագրած և հասցէով դրախտի գանձապետի վրա, որ սա ընդունէ նրանց խելոյն և առանց յառաջագոյն հարց ու փորց անելու: Քուանների ամենայն հիմնադիրները կամ Ալժէրի կրօնական կարգերը ներկայացնում են ճգնաւորների և համարձակ խաբեբանների երկդիմի բնաւորութիւնը: Սիդի-Ալլաան՝ նոր մարգարէքների մէջ առաւել օտարոտին, ոչ ինչ չէր, բայց միայն ձեռնածու և գաղաններ ցուցանող, որ զիտաց հմտութեամբ առաջ տանել իւր արուեստը. այլ ոչ ոք ճանապարհորդներից Ալժերումը տեսած չէ, որ Ալիսայեանք զիրարմար լինէին իւրեանց սեփական աչքակապութիւններից:

Արդարեւ անվայել է համեմատել Մոհամմէտին այս ստորին աստիճանի խաբեբանների հետ: Բայց պէտք է խոստովանիլ, որ Մարգարէ լինելու առաջին պայմանն է ցնորեալ գոյանալ: Մոհամմէտը արժանի չէ այս պատուանունին: Նրա բոլոր կեանքը անց է կենում մտածութեան,

կարգադրութեան և քաղաքականութեան մէջ, որոնք որ ստեղծեն մշտանում Աստուածային կրօնութեանով պաշարուած աստուածադիցիկ մարդու բնաւորութեան մէջ: Ոչ մի մարդ այնպէս զգաստ չէ էլած երբէք որպէս նա, ոչ մի մարդ երբէք նրանից լաւ խելքը զլսումը չէ ժողովել: Նեղ և անկատար կլինի խնդիրը, թէ հարցնենք, թէ Մահամէղը հաւատում էր իւր յատուկ առաքելութեան՝ թէ ոչ. պատճառ, մի կողմից հաւատը միայն կարող է զօրացնել մարդուն կուռի մէջ իւր բարոյական կարծիքի համար և միւս կողմից ամենեւին անհաստատի բան է, որ մի մարդ կարծեկով մարդարէական դրոշմը իւր ճակատին դրած, Գաբրիէլ հրեշտակից ստանայ իւր վերին ազդեցութիւնը, որ ծագում էր իւր կրքերից և առաջ առաջ մտածած խորհուրդներից: Պ. Վէյլը և Պ. Վալչինգտոն-իրովինգը կարծում են, թէ նրա մարդարէական կեանքի առաջին ժամանակը մի սրբազան ազդեցութիւն բորբոքում էր նրա սիրտը և թէ խոհական չրջանը յետոյ միայն երեւցաւ, երբ որ զանազան քաղաքական հանդամանքները նսեմացրին նրա վերին ազդեցութեան առաջին դեղեցկութիւնը:

Ղուրանի վերջին սուրաթները, որոնք անչափ փայլում են բանաստեղծութեամբ՝ ուրիշ լինին նրա բնական համարման արդիւնքը. բայց առաջին սուրաթները, որոնք լին են քաղաքականութեամբ, վիճաբանութեամբ, հակառակախօսութեամբ, անխրաութեամբ, ախտի լինին նրա գործնական և հանճարեղ հասակի աշխատանքը: Կարելի է ասել, որ նրա մարդարէական հանճարի առաջին յայտնութիւնները դրոշմած էին մի մեծ և սրբազան բնաւորութեամբ: Նրան տեսնում էին միայնակ ազօթք անելիս Մէկքի չրջակայ անստորած ձորերում: Ալին, Աբուլթալիբի որդին, իւր հօրից և իւր հօրեգօրներից ծածուկ առաջնորդում էր նրան երբեմն և նրա հետ ի միասին ազօթք էր անում, նսնակելով նրա շարժմունքին ու մաքմունց դիրքին: Մի օր Աբուլթալիբը բռնեց նրանց այս դործի մէջ. — Բնէ էք անում, տաք նրանց և Բնէ կրօն էք դաւանում, որդիք: — Աստուծոյ, նրա հրեշտակների, նորա մարդարէների կրօնը, պատասխան տուեց Մահամէղը, Աբրահամի կրօնը: Մեծ է երևում նա և իւր առաքելութեան առաջին փորձերի մէջ: Մի երեկոյ քարոզութեան մէջ օրը անցուցանելուց յետոյ, զնաց իւր տունը, չապաահելով ոչ մարդի, ոչ կնոջ, ոչ ազատի, ոչ ծառայի, որ նախատինք չտար նրան և չմերժէր նրա վարդապետութիւնը: Ընկճեալ, յուսահատած՝ փաթաթուեցաւ իւր վերաբկուումը և ընկաւ մի նաճայի (ճիլոբ) վրայ: Ահա այն ժամանակն էր, որ Գաբրիէլը յայտնեց նրան այս գեղեցիկ սուրաթը. «Ի՞նչ դու, որ փաթաթուել ես վերաբկուով մէջ, վեր կաց և քարոզիր»: . . . Բայց սրբութեան այս տեսչահոսութիւնը, հաղւե է երևում նրա մէջ իւր դործունէութեան ժամանակը: Կարելի է հասկացաւ, թէ բարոյական զգացողութիւնը և

հոգու մաքրութիւնը բաւական չեն կրքի և ցանկութեան ընդդէմ կը-
ռիւ տալու համար : Երևում է , որ երբ Մոհամմէտը հաւատաց իւր ա-
ռաքելութեան սուանց գաղտնի խորհրդոյ , վերջումը սկսաւ երկրայիլ ,
բայց շարունակեց առաջ գնալ , առաջնորդ ունենալով ինքեան միայն
իւր միտքը և կամքը , ինչպէս Յովաննայ դարկը լոկ կին գառաւ այ-
նուհետեւ , երբոր սկսաւ մտածել իւր առաքելութեան վրայ և կորու-
սանել իւր անկեղծութիւնը : Մարդը չատ տկար է աստուածային առա-
քելութիւնը երկար ժամանակ կրելու համար , և նրանք մնացին անա-
բաւ , որոնց Աստուած չուտով թեթեացրուց առաքելութեան ծանր
բեռները :

Յետագայ խնդիրը դուք է առաւել օտար երևի , բայց արժանի է քնն-
նութեան . մինչև որ աստիճան Մոհամմէտի աշակերտները հաւա-
տում էին նրա մարգարէական առաքելութեանը : Կարելի է օտարոտի
երեւել երկրայութեան տակ ձգել այն մարդկանց կատարեալ ինքնայօժա-
բութիւնը և բացարձակ համոզումը , որոնց հաւատի վառութուն սէրը
տարաւ առաջին ոստիւնից մինչև աշխարհի ծայրերը : Բայց երեւի դա-
նադանութիւններ են այս տեղ հարկաւոր : Առաջին հաւատացեալների
այսինքն՝ Մոհադժիբերի և Անզարների (*) հաւատը պարտէ խոստո-
ւանել , զրեթէ ազատ էր : Բայց թէ որ դուրս ենք գալիս այս փոք-
րիկ ժողովրդ , որ մի քանի հազար մարդուց աւելի չէին , մենք զրու-
նում ենք Մոհամմէտի մօտ բոլոր Արաբստանում մի միայն յայտնի
անհաւատութիւն : Մէկքացուց ընդարդոյ ներհակութիւնը բոլորովին
չնուաճուեցաւ երբէք . Սպիկուրեան աղանդը (մարմնապաշտութիւն) , որ
թագաւորում էր Կօրէիչեանց մէջ և երեւի բանաստեղծների թիվ և և
ազատ միտքը տեղ չէին թողնում խորին համոզման համար : Իսկ ու-
րիշ ցեղերի մասին յայտնի է , որ նրանք ընդունեցին Իսլամը առ ար-
տաքս և եթ առանց տեղեկանալու հաւատոյ վարդապետութեանը և ա-
ռանց երեւի բան համարելու : Նրանք մեծ անպատշաճութիւն չէին
համարում կատարել Իսլամի ծէսերը և մոռանալ իսկոյն մարգարէի հի-
ւանալուց յետոյ : Երբ որ Քալիդը եկաւ Գժադհիմների մօտ , յայտնե-
լով հրամանը ընդունել մարգարէի հաւատը , այս բարի մարդիկը չէին
հասկանում թէ ինչ են ուզում նրանցից . նրանք այնպէս կարծեցին ,
թէ բանը կրակապաշտութեան վրայ է և ցած գրեցին իւրեանց զէն-
քերը կոչելով . “ մենք կրակապաշտ ենք : ” Թալիֆի հպարտ ցեղը մի
առանձին պայման առաջադրեց իւր դարձի ամօթը սրբելու համար .
նրանք համաձայնուեցան դաւանել նոր հաւատը այն պայմանով , որ
երեք տարի ևս պահպանեն իւրեանց լաթ կուռքը :

(*) Մոհադժիբը էին Մեկքացիք , որոնք առաջնորդեցին Մոհամմէտին
փախստեան ժամանակը , այլ Անզարը էին Մէտինացիք , որոնք ընդունեցին
նրան և պաշտպան էլան նրան ընդդէմ նրա քաղաքակիցների :

Երբ որ այս պայմանը մերժուեցաւ, նրանք խնդրեցին լաթը սղահարանելու համար մի տարի ժամանակ, վեց ամիս, մի ամիս : Նրանց հպարտութիւնը կամենում էր մի առանձնաշնորհութիւն . վերջապէս նուաճուեցան նրանք՝ պահանջելով աղօթից պաշտութիւն : Թէմի—միթ—նիւրի դարձն ևս արժանի է հետադադրութեան . նրանց դեռպանները յանդիման էլան գոռոզաբար և մերձենալով մարգարէի և նրա կանանց զստիկունին « զուրս եկ Մոհամմէտ, ձայն տուեցին նրանք . մենք առաջադրում ենք քեզ փառքի կոխ (*) : մենք բերել ենք մեր բանաստեղծին և մեր հռետորին : », Մոհամմէտը զուրս եկաւ և նստեցան վիճաբանները չորս կողմով : Օտարիչ հռետորը և Չիբրիքան բանաստեղծը, մինը արձակ շարադրութեամբ, միւսը ոտանաւորներով գովարանելին իւրեանց ցեղի գերազանցութիւնը : Քայիսը և Հասանը Թաբեթի որդիքը, պատասխանեցին նոյն տեսակ արձակ և ոտանաւոր բանով և հաստատեցին այնքան աղղու կերպով Մոհամմէտականների դերակայութիւնը, որ Թէմիմիթները խոստովանուեցան յաղթուած : « Մոհամմէտը արդարև մի այնպիսի մարդ է, որին յաջողում է երկինքը, աստղին նրանք, նրա հռետորը և նրա բանաստեղծը յաղթեցին մերերին, . . և նրանք դառան Մոհամմէտականք :

Ամենայն դարձեր լինում էին այս կերպով : Պայմաններ էին կապում, ընդունում էին և թողնում : Ծեր ամբրը, Թոֆայիլի որդին, եկաւ Մոհամմէտի մօտ և ասաց նրան . « Եթէ ես ընդունեմ խալամը, ինչ պատիւ կտանամ, . . — Այն պատիւը, ինչ որ ուրիշ Մոհամմէդականքը, պատասխանեց Մոհամմէդը, դու կստանաս մի և նոյն իրաւունքները և մի և նոյն պարտաւորութիւնները ինչպէս ամենեքեան : Այս հաւասարութիւնը ինձ հերիք չէ : Հրատարակիր ինձ քո ժառանգ աղղի իշխանութիւն մէջ, և ես կընդունեմ քո դաւանութիւնը : Ինձ չէ պատկանում իշխանութիւն կարգելը ինձանից յետոյ . Աստուած կտայ իշխանութիւնը նրան, ում որ ինքը կհաճի ընտրել : Հապա հիմիկս եթ բաժանենք իշխանութիւնը : Դու թագաւորեան քաղաքների վրայ և ես վերանալնակ քրդերի և հաստատաբանակ Արաբների վրայ : Մոհամմէտը չկամեցաւ համաձայնիլ այս պայմանների հետ, և Ամիրն ևս չուզեց Մոհամմէտական դառնալ :

Մոհամմէտի մահից յետոյ նրա բարեկամ Արաբացւոց ցեղերի հաւատը հասաւ իւր վերջին տկարութեան կէտին, ուրացութիւնը եղաւ ընդհանուր : Ոմանք ասում էին, թէ եթէ Մոհամմէդը ճշմարիտ առաքեալ էր Աստուծոյ, նա չէր մնանիլ . ուրիշները հաստատում էին, թէ նրա կրօնը պիտի տեէր միայն իւր կենդանութեան ժամանակը : Այն ինչ նրա հիւանդութեան համբաւը տարածուեցաւ, խալոյն երեւցաւ բոլոր Արաբստանումը մարգարէների խուռն բաղմութիւն . ամենայն ցեղ կամեցաւ ունենալ իւր համար սեփական մարգարէ ինչպէս Կորե-

չեանք : Բայց համարեմ, թէ այս ամենայն մարդարեւքը երկրորդական խառնակիչներ էին միայն և ամենեկին դուրկ կրօնական երկոյթեանից : Գլխաւոր դէպքի սրարդամիտ և ոչ այնքան խորամանկ ցեղերը, որպէս Կորնէլիոսն ու զոք, նրանք դանազան աչքակապութիւններ էին գործածում ինչպէս իւրեանց աստուածային առաքելութեան ասպարոյց : Նըբանցից մինը, Մոսէյլամա անունով, աշխարհէ աշխարհ ման դալով ցոյց էր տալիս մի փոքրիկ չիչ նեղաբերան, որի մէջ դրել էր մի ձու հնարքով լինն, որ սովորել էր մի Պարսկի աչքակապից : Նա կարդում էր նոյնպէս չափաբերական բաներ, որ ընծայում էր իբրեւ երկրորդ դորանի ոտանաւորներ :

Ո՞ր կհաւատայ, թէ այս ցած խարերայն ճատրակ (տաթբանջ) խաղի պէս ձեռքն բռնած ունէր շատ տարերով մոհամմէտական ամենայն զորութիւնները և Մոհամմէդի ճակատադրի կշիւը : Նա գտաւ մի երկխօսի նախանձաւոր Սէդճա՛ Մարգարէուհին, որին որ յաջողեցաւ ժողովել մի հզօր զօրք Թէմիմիներէ : Մոսէյլաման նեղ տեղն ընկած՝ Հաճրի մէջ ուրիշ հնարք չստաւ զէնընկէց առնել իւր դեղեցիկ նախանձաւորը, բայց միայն առաջադրել նրան ծածուկ խօսակցութիւն : Մարգարէն և մարգարէութիւն այս առանձին խօսակցութենից յետոյ ամուսնացան : Երեք օրից յետոյ Սէդճա՛ն յետ դարձաւ իւր բանակը, ուր որ նրա զինուորները հարցրին նրան Մոսէյլամի հետ խօսակցութեան վախճանի մասին : « Ես նրան ճանաչեցի ճշմարիտ մարգարէ, ասաց նա և ամուսնացայ նրա հետ », — Մոսէյլաման տալիսէ մեզ հարսանիքի խիղաց, հարցրեցին Թէմիմիներէ : — Նա այդ բանի մասին չէ խօսարեւ պատասխանեց Սիդլան : — Այդ ամօթ է քեզ համար և մեզ համար, որ նա ամուսնացաւ մեր Մարգարէութիւնի հետ և մեզ ոչինչ չտուեց : Յետ դարձիր նրա մօտ և պահանջիր մեզ համար մի պարգև : Սէդճա՛ն գնաց Հադճրի քաղաքը և տեսնելով, որ դուռը փակած է, կանչել տուեց իւր ամուսինը, որ երեկեցաւ պատի վրայ : Հաշտութեան աւետաւորը առաջարկեց նրան Թէմիմիներէի դանդաղը : — Շատ լաւ է պատմութեանց Մոսէյլամը, դուք կատանաք բաւականութիւն : Կս յանձնում եմ քեզ հրատարակել յետագայ յաջողարարութիւնը : « Մոսէյլաման, Աստուծոյ մարգարէն աղաւթում է Բէնութէմիմիներին այն հինգ աղօթքների առաջինից և վերջինից, որ նրա կղբայրակից Մոհամմէդը դրել էր նրանց վրայ », : Թէմիմիները ընկալան ոչս արածութիւնը յանկատաւ և յոյսանի է, որ նրանք այնուհետեւ աւաւտանան և երկնայեան աղօթքը չէին կատարում : Այս պատմութիւններից կարելի է կորակացուցանել, թէ ինչքան սակաւ էր արմատացած Աքաբացոյց կրօնական չարժողութիւնը : Այս չարժողութիւնը մի շատ փոքրիկ ժողովից դուրս բացարձակապէս ոչինչ կրօնական ներգործութիւն չունէր : Պատմում են, թէ մի յաջողութիւնից յետոյ, Օմարը հրամայեց, որ աւարի բաժինը ստանայ

ամենայն մարդ համեմատութեամբ զորանի այն մասնի հետ, ինչքան նա իմանում էր անդիր: Նրբ որ հարց ու փորձ արին, յայտնի էլաւ, որ առաւել քաջ զինուորները ոչինչ չգիտէին անդիր զորանից, բայց միայն սկիզբը . այս հանգամանքը շատ ծիծաղ պատճառեց : Այս զօրաւոր և պարզամիտ մարդիկը չէին հասկանում խորհրդաւոր խնայող : Միւս կողմից Մոհամմէդական հաւատը գտաւ Մէկքի հարուստ և հպարտ գերդաստաններումէջ ընդդիմութեան կենդրոն, որի վրայ չկարողացաւ լիովին յաղթական հանդիսանալ : Աբու սօֆիան ընդդիմութեան զուլունը չբռնեց երբէք ուղիղ սրսով ուղղահաւատի ընթացքը : Մէկքի առնելուց յետոյ, Մոհամմէդի հետ առաջին տեսութեան ժամանակը ասաց նրան Մահմէդը . Հան, Աբուսօֆիան, խոստովանում ես այժմ, որ ուրիշ Աստուած չկայ, բայց միայն Ալլահը : — Այո, պատասխանեց Աբուսօֆիան : — Չեմ խոստովանել նոյնպէս, որ ես Ալլահի առաքեալն եմ : — Ներեմ իմ սլարքմատութեանս, կրկնեց Աբուսօֆիան . բայց այդ մասին զեռ ես փոքր ինչ երկբայութիւն ունիմ : Շատ կծու վէպքեր վերկայում են այն կեղծաւոր և ծողրածու ոճը, որով խօսում էր միշտ այս մարդը նոր հաւատի վրայ : Աւտի յայտնի է, որ բազում Մէկքացիք բաժանորդ էին նրա զգացողութեան : Մէկքումը կար խելացի, հարուստ և հին Արաբացոց բանաստեղծութեան մէջ սնած մարդկան մի մեծ ընկերութիւն իբնէ անհաւատ : Այս մարդիկը ունէին առաւել շատ ճաշակ և նրբատեսութիւն նորածին աղանդին մի կենդանի ընդդիմադրութիւն առնելու համար . նրանք ընդունեցին խալամը, բայց պահպանելով իրանց սովորութիւնները և իրանց անօրէն գնացքը : Այս է Մոհամմէդական կամ սուտ Մոհամմէդականաց միաբանութիւնը, որ աշխատի մեծ խաղ է խաղում զորանի մէջ . Հօնալինի պատերազմի ժամանակը, ուր որ Մոհամմէդականքը խորտակուեցան և փախան, նրանք չծածկեցին իրանց չարասէր ուրախութիւնը : Հաւատս վկայ, ասաց Գալիդէն, կարծեմ որ այս անգամ Մոհամմէդը հասաւ կախարհութեան ծայրը : Ահա մտիկ արէք նրանց, ասում էր Աբուսօֆիանը, նրանք կըլազեն այնքան, մինչև որ ծովը կանգնեցնէ նրանց : Մոհամմէդը շատ լաւ գիտէր, ինչպէս պէտք է պատժել նրանց . բայց իբրեւ հմուտ քաղաքական բաւականաճում էր միայն նրանց արտաքին հնազանդութեամբ և նաև կողուպուտի բաժինը . նրանց առաւել էր տալիքան թէ իւր հաւատարիմներին :

Շարունակուելու է :

Յարգոյ Հրատարակիչ :

Հազրէնը մէ գամ կու պատահի , որ մեր փայի Քառ-
մը Շահմայի կամ Օրագուլ բռնուի , հազրէնը մէ գամ կու-
պատահէր , որ գտնուիլ էր Հայ՝ դրաբառ լեզու իմացող :
Աստուած երևի կամեցել էր , որ Թիֆլիզեցերու պապերը ու
նրանց սերունդը կարդան ու Հասկանան բանի զօրութիւնը ,
դրեն ու Հասկանան , թէ ի՞նչ են գրում . ժամումը շարա-
կաններ անգիր ասեն ու չիմանան իրանց ասածը : Էս կամ
էն քնջումը մէ քանի աշակերտներ թէգուղ դաս կու առ-
նեն մէ գիտուն վարդապետից , էն էլ վայի նաչարի : Ծիծա-
ղելուն էն էր , որ Հայ քահանէքը Հայ տղերանցը Վրացու
լեզու էին սորվեցնում : Ինչ որ նրանք ցաննեցին , հիմիկուայ
քահանէքը էն են հնձում . ինչ որ հիմիկուայ քահանէքը
կու ցանեն , սրանց տեղ նոր եկողները էն կու հնձեն : Ոչխրապա-
նը՝ որ ոչխրապան էր , նա էլ ուզում էր , որ նրա ոչխարները
սիրուն ըլեն , գերանան , լաւ բուրթ տան . նա չալիշէ գալի ,
որ ոչխարների համա լաւ արածելու տեղ գտնի , պարզ ջուր
խմեցնէ , ամառը հով տեղերումը արծեցնէ , ձմեռը տաք պա-
հէ . էստով էլ չէ բաւականանում , իր շուին ածում է , որ
ոչխարները ուրախ ուրախ արծին . լաւ լաւ շներ էր պահում ,
որ նրանց գէլը չիխսցնէ : Սա էն քաջ հովիւն է , որ սի-
րում է իր ոչխարները . էն արթուն հովիւն է , որ ձէնը
ճանաչում են ոչխարները : Թէ ոչխրապանը լաւ միա ուտե-
լու համա , լաւ բուրդ կտրելու համա , լաւ պանիր պատ-
րաստելու համա զիշերները մնում է անքուն , դիմանում է
շոքին , ցրտին , քամուն , սելաւին ու կարկտին , ինչքան արթ-
նութիւն պիտի ունենայ էն հովիւը , որին որ պահ են տուած
մարդիք , մարդիք՝ Աստրծու նմանները , աշխարհքի մէջ նրա-
տեցրած թանկագին ակները . մարդիք , որ ազգէ ազգ , օրէց
օր պիտի չափեն Աստրծու մեծութիւնը , մինչև չափա ձեռ-
ներին կիսատ թողած հող դառնան , ինչպէս որ հող էին : ...

Անմարդի մնացի պարոն Հրատարակիչ . ձեզ հետ ուրիշ
բան ունէի խօսալու : Էս թղթի հետ կու բերեն մէ կտոր
բան , որը որ թարգմանած է վրացերէնիցը : Գիրը որտեղից
վեր է առած էս կտոր բանը , ասումում է «ვეფხვთა ცოდნა» ,)

այսինքն՝ ՄԱՐԴ ԸՆԶՈՒ ՄՈՐԹԻ ՀԱԳԱԾ: Սրա գրողն է Շօշա Ռուս-
տավելը: Էս մարդը հնքան հարգւոր է հլի վրացիներու
մէջը, որ վեց հարիւր տարի է սրա շինած բանը հստեղ կար-
դուում է, ինչպէս Հոմերոսի շինածները կարդուում են ու-
րիշ ազգերի մէջ: Թիֆլիզցի Հայքը միշտ սիրել են Ռուս-
տավելի գրածները. ուրեմն յոյս ունիմ, թէ չեմ սխալուում,
որ թարգմանածս էլ բաւական հաւնեն: Թէ սրա մէջը շատ
քիչ արժանաւորութիւն տեսնեն թէ լեզուի և թէ բնաբա-
նի մասին, խնդրեմ փորձի համա սրան էլ մէ պատիկ տեղ տաս
քու պատուական ամսագրի երեսներումը: Էնպէս ո՞վ գուզէ,
որ դու աջողակ ըլես, ինչպէս քու ՍԱՐԳԻՍԸ:

Մայիսի 17 1860

ԹԻՖԼԻՍ

ՌՈՒՍՏԱՎԵԼԻ

ԸՆԶՈՒ ՄՈՐԹԻ ՀԱԳԱԾ ՄԱՐԴ:

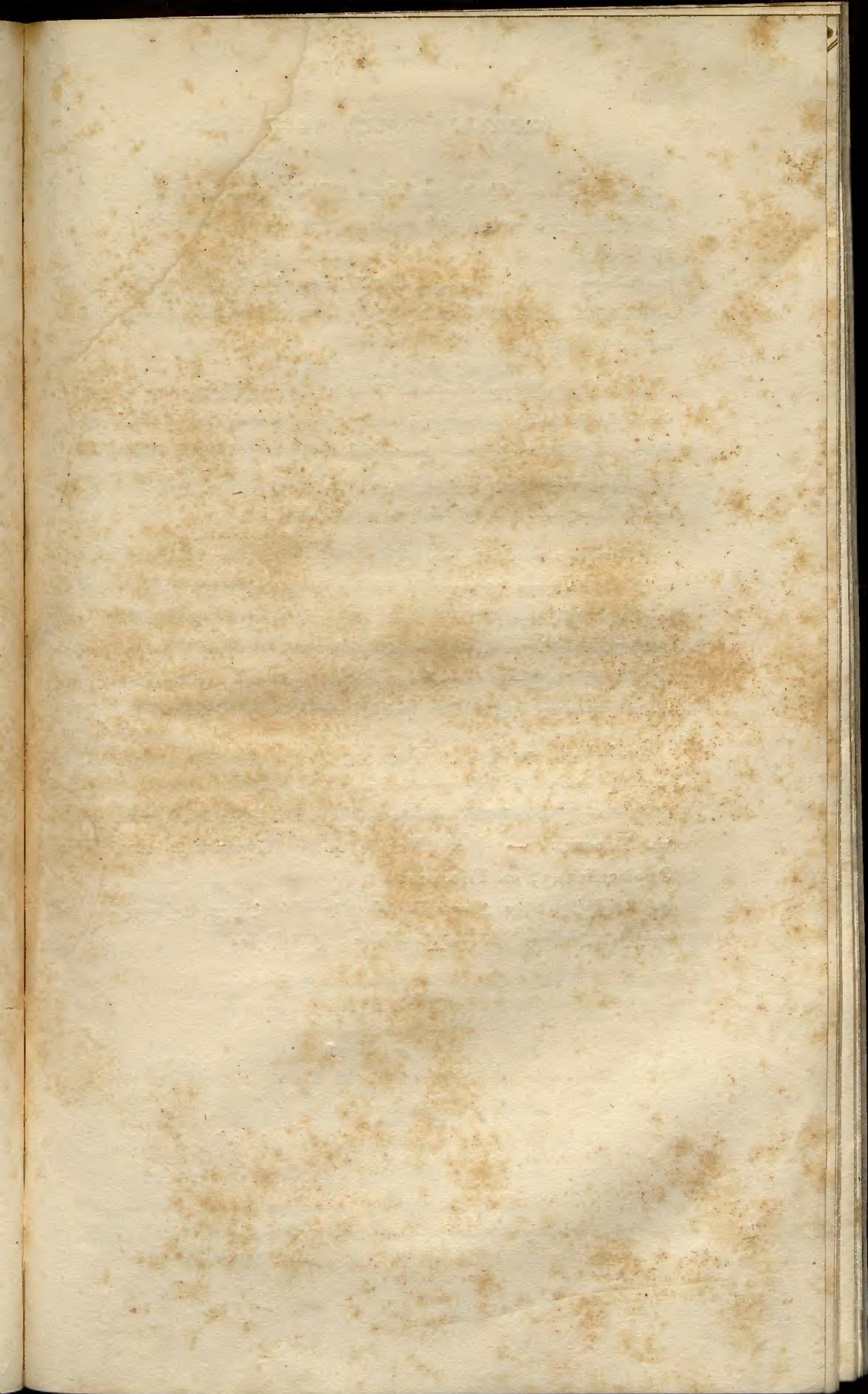
Արարտան Ռոստելանը, թագաւոր էր շատ բաղդաւոր,
Արդարադատ, խոնարհ, առատ ու չափիցը դուս փառաւոր,
Ինչքան ասես ունէր ճորտեր, զոչումը խօ հետաքից դուս,
Հալալ մալալ ամէն մարդու դանդաւանքն ականջ կօնէր.
Գոված էր իրա վարուելով, ողորմած ու ամէնի հէր,
Պատիկ, մեծի նեղութիւնը՝ սիրտ ցաւելով կու փաբատէր:
Կռուի մէջը անօրինակ թշնամու հետ կռիւ կօնէր,
Սիրտ զոչումին տալու համա ճարտար լեղու կու բանեցնէր.
Աստուած նրան տղայ չերիտ, աղջիկ ունէր ճար ու մաղաթ,
լուս էր թափուում նրա դէմքից, արեղակի հետ համեմատ.
Ո՛վ մէ անգամ մտիկ կօնէր նրա երեսին լուսաթաթախ,
Համ սիրտ, հոգի, համ էլ խելքը կու կորցնէր ականթօթաի:
Նրա անունը թինաթին է, թէ չխմանանք կուլի նահախ,
Կամաց կամաց մեծանալով՝ բոյի արտւ ջանաթաթախ.
Արեղակը որ վեր առնէք, մեծ սրտանի երբ գնում է,
Թինաթինի հետ ուստ զալիմ՝ սուս ու փուռով թախ կենում է.
Ռոստելանը հրամանք երիտ իշխաններին, որ դան բազմին,
Մեծ մարդութիւն ծանդր ու թեթեւ, սաղ էր գալի նրա դէմին:
Երբ հրամայեց իր մօտ էսպէս նստիլ խիւղ մարդիկներին,
Թագաւորը խօսք բաց արտւ, բազմողները ականջ արին,
Թէ բաց արած վարդ չմէկի, թագաւորը ասաւ էսպէս,
Մէկը կերթայ, մէկը կուզայ, նաղ անելով առջնի պէս.

Արեգակը մէր կու մանի , նրա տեղ դիշեր կու արանայ ,
 Ամա լուսին թէ դու չգայ , դիտ աշխարհքը կու սեանայ :
 Անցին կացի իմ տարիքը , ծերութենով հիւանդ եմ ես ,
 Ծերութիւնը ծանրը ցաւ է , էլ ինչ առեմ յայտնի է ձեզ .
 Էսօր չըլի , էքուց ըլի , մահը օրերս կը դողանայ ,
 Ո՞ր աղմորդի աշխարքումը մնացիլ է կամ կու մնայ :
 Էն լուսին ես լուս չեմ ասի , նրանից իժում թէ խաւար կայ ,
 Էնպէս խաւար դժոխային , որ էլ լուսուն տեղի չի տայ .
 Հիմիկս եւեթ իմ աղջիկը , արի չինմէք մեզ թաղաւոր ,
 Մէ տեղ որ նա պատահում է , արեգակն էլ չէ հարկաւոր :
 “ Էդ մի ասի թաղաւոր մեր , իշխանները ջողաք արին ,
 Էդ ինչ խօսք էր քու բերնիցը , որ դուս էլաւ , թէ դառար ծեր .
 Թէդուդ որ վարդը չմշկի , Էն երկնաւորն մեզ համա տուրս ,
 Նրան լիշեղով մայելում ենք , երբ դալիս է մտնեցուս :
 Բաց է անում մարդու սիրտը , նրա տեսքը եղեմական ,
 Հողին էշխով հարբեցնում է , նըրա հատը անմահական .
 Ինչքան աստղը ըլի փայլում երկնքումը պեծպըծալիս ,
 Լուսինի հետ վնց կու կռուի , թէդուդ սրա խաւարելիս :
 Զէ թաղաւոր , էդ մի ասի , մեր վարդը դեռ չէ չմէկած ,
 Բու վատ խորհուրդ ուրիշ լաին մեզ համա է միշտ դերադանց .
 Որովհետեւ սրտիդ խճը էլի էլիւ էդ թաւոր ,
 Ի՞նչ խօսք ունինք , քու աղջիկը պիտի ըլի մեր թաղաւոր :
 Արի նրան ասէ էդ քու թաղը , ինչ անենք որ աղջիկ է նա ,
 Մեզ պէս նա էլ նմանութիւն Աստուածային պատկերանայ .
 Նա չորհրդ ունէ թաղաւորիկ , չատ դամ մեր մէջ խօսելունք էս ,
 Սիրուն դեմքը , անոյշ վարքը , որ նա ունէ ասում են մեզ :
 Աղութիւնը մեծ խորհուրդ է , երբ ասիւծից ծնում է ձագ ,
 Թէ էդ է նա , կամ թէ արու , չեն նընդին նրանք մէկ մէկու տակ :
 Ավթանդին էր զօրաղլուիս , որդի Ամիր Սպասալաբի ,
 Լուսնի նման արեւի պէս , դամիշի էր բոյի արի .
 Թշերու վրայ միրուքի տեղ , խաւան էն էն է բուսնուիլ էր .
 Խեղք ու միտքը ինչպէս ծերի , չուշի նման պարզուիլ էր :
 Թինաթինն էր գեղեցկաղէմ , արաւանունքն բազայի տիպ ,
 Ավթանդիլը նրա էշխիցը , կէս աղմորդի դառել էր դիտ .
 Սրա սրտումը սէրի էշխը թաղուն թաղուն ետ էր դալիս ,
 սիրեկանին ուշ որ տեսէր , վարդ էր դառնում չմէկալիս :
 Ամէն դամ որ հանդիպում էր Ավթանդիլը Թինաթինին ,
 Սիրոյ կրակը բլբլալով , նորոգում էր վերքը ետրին .
 Ողորմելի է էն մարդը , ինչպէս որ էր Ավթանդիլը ,
 Թէ սիրեց նա հնար չկայ , կու կալուի նրա թիւր :

Печатать позволяется, г. Тифлисъ. 30го Июня 1860 года.

Ценсоръ И. Каптурмазовъ

ՀՐԱՏԱՐԱՆԻՉ ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻՍՏԱՆՆԵՅ :

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամադրիս տարեկան բաժանորդութեան կամ 12 տետրակի գինն է թիֆլիզումը 8 ռուբլի, իսկ ուրիշ տեղերումը առհասարակ 8 ռուբլի 50 կոպէկ :

Բաժանորդ գրուիլ կարելի է մինչև տարւոյն վերջը . այս միջոցումս գրուողներն կտանան նաև մինչև այն ժամանակը հրատարակուած ամսատետրակները :

Այն քաղաքները և այն անձինքը, նաև թիֆլիզը այս կարգումը համարելով, որոնք ամադրոյս տասն բաժին կամ աւելի ստորագրու թիւն տուել են, կոճնենան իրաւունք ամէն մէկ տասն օրինակին մի օրինակ ձրի ստանալ ուսումնարանաց, գիւղի քահանայից և անկարող ուսումնասէր մանկանց ընծայելու պայմանաւ :

Ամադրոյս բաժանորդաց թիւն եթէ 400² անց կենայ, այնուհետև ամէն մէկ աւելորդ 100 բաժնի համար գինը պակասելու է մէկ մանէթո պսինքն՝ եթէ այս թիւն հասած լինի 500 ի, բաժանորդութեան գի կլինի 7 ռուբլի և 7 ռուբլի 50 կոպէկ, եթէ 600 ի, 6 ռուբլի և 6 ռուբլի 50 կոպէկ և եթէ 700 ի—5 ռուբլի և 5 ռուբլի 50 կոպէկ . ի հարկէ այս պայմանը յետագայ 1861 թուականի համար հասկանալու է :

Բաժանորդ գրուելու ցանկացողքը կարեն իւրեանց յօժարութիւնը յայտնել օրագրոյս խմբագրատանը կամ ուղղակի Հրատարակչին, նամակի հասցէի ուղեւորէնը այսպէս գրելով . **Въ Редакцію “Исравля, въ Тифлисѣ. — կամ Издателью “ Исравля, Амбарцуму Эноіаджіану, въ Тифлисѣ.**

Իսկ հայերէնը, Առ Հրատարակիչն “ Կոռնկ Հայոց Աշխարհին, ” ամսագրի, Համբարձում Էնֆլիտճեանց . ի Տիֆլիս :